

Slavonski Brod u Drugom svjetskom ratu

Sivrić, Andrija

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:261417>

Rights / Prava: [In copyright](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2021-03-02**

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb](#)
[Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

**SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST**

**SLAVONSKI BROD U DRUGOM SVJETSKOM
RATU**

DIPLOMSKI RAD

Mentor: prof. dr. sc. Ivo Goldstein

Student: Andrija Sivrić

Zagreb, travanj 2020.

Sadržaj

Uvod	1
1. POLITIČKE PRILIKE U GRADU UOČI RATA	3
1.1. Izbori 1938.	3
1.2. Politička previranja u novoj vlasti	4
1.2.1. Raspuštanje mjesne i kotarske organizacije HSS	5
2. NOVA VLAST	11
2.1. Travanj 1941.g.	11
2.2. Uspostava redarstvenog aparata	13
2.3. Rasni zakoni i politički progon Srba, Židova, Roma i komunista	17
2.3.1. Srbi	17
2.3.2. Židovi	21
2.3.3. Romi i komunisti.....	27
2.4. Oružane snage.....	31
2.5. Ustaški pokret	34
2.5.1. Ustaška nadzorna služba (UNS) u Brodu na Savi.....	38
2.6. Njemačka narodna skupina u gradu i okolici	41
2.7. Njemačka vojska u gradu i okolici	46
2.8. Nestašica hrane	49
2.9. Kulturno-društveni život	55
3. NARODNOOSLOBODILAČKI POKRET I BORBA	59
4. BOMBARDIRANJE	66
5. KRAJ RATA	73
5.1. Završne borbe za grad	73
5.2. Poraće	75
5.3. Presude.....	77
Zaključak	81
Summary	83
Izvori i literatura	84

Uvod

Slavonski Brod u vrijeme Drugog svjetskog rata istraživalo je nekoliko povjesničara. Svi istraživači koji su se bavili ovom problematikom citirani su u ovom diplomskom radu. Međutim, zbog kompleksnosti teme koja je vrlo nezahvalna za obraditi, budući da su u povlačenju iz grada Nijemci, odnosno Ustaška nadzorna služba, spalili gotovo svo arhivsko gradivo, teško je od svega složiti i na pravi način prikazati pravu priču. Neposredno prije rata izlazile su dvije lokalne tiskovine Brodska riječ i Posavska Hrvatska, u njima postoje podaci vezani za razdoblje političkih previranja unutar gradskog HSS-a. Posavska Hrvatska izlazila je i nakon uspostave NDH kada je promijenila i svoj podnaslov u „hrvatsko ustaško glasilo“. Posljednji broj tiskan je 13. 12. 1941. godine, razlog prestanka tiskanja bio je zbog nestašice papira. Tako se iz Posavske Hrvatske mogu saznati podaci o prvim danima, mjesecima, ustaške vlasti u gradu. Od arhivskog gradiva postoji 15 kutija u Hrvatskom državnom arhivu u fondu „Velika župa Posavje“. U Državnom arhivu u Slavonskom Brodu nalazi se fond „Gradsko poglavarstvo“ u kojem se nalazi svega pet kutija dokumenata gdje se može pronaći vrlo malo korisnog materijala za ovu temu. U arhivi „Muzeja Brodskog Posavlja“ nalazi se mnoštvo materijala većinom fotografija bombardiranog grada te nekoliko korisnih dokumenata iz *Zbirke plakata, kalendara i sitnog tiska* koji su iskorišteni u ovom diplomskom radu. Prilikom prikupljanja svih materijala koji su se mogli iskoristiti za ovu temu korištena je građa Gradske knjižnice u Slavonskom Brodu, te knjižnice Hrvatskog instituta za povijest u Slavonskom Brodu. Citirani autori u ovom diplomskom radu bavili su se samo pojedinim segmentima, periodima ili događanjima koja su bila vezana za ovo razdoblje osim Slavice Hrečkovski koja je u svojoj knjizi, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, posvetila osim komunistima, što je bila osnovna nit njezinog istraživanja, i dijelove koji nisu samo vezani za komunistički pokret. Gotovo svi citirani autori su se barem u jednom dijelu svojih istraživanja referirali na knjigu Slavice Hrečkovski. Suzana Leček detaljno je obradila djelovanje stranke HSS na brodskom području. O problemima unutar same stranke uoči rata istraživao je Mile Konjević. Uspostava nove vlasti Nezavisne Države Hrvatske na brodskom području obrađena je u više znanstvenih članaka. U Zborniku radova sa znanstvenog skupa u Slavonskom Brodu Ivan Jelić napisao je znanstveni članak o „Prilikama u Brodu 1941.-1945.“, a Davor Kovačić bavio se uspostavom redarstvenog aparata u Brodu. O „Folksdojčerima“ u

Slavonskom Brodu i okolici istraživao je Vladimir Geiger. Stribor Uzelac Schwendemann obradio je Židove u ovom periodu, a Marica Karakaš Obradov bavila se bombardiranjima grada itd. Do sada nitko nije sve te stavke objedinio i složio u jednu cjelovitu priču. Cilj ovog diplomskog rada je prikazati događanja i političke prilike u gradu i okolici u razdoblju neposredno prije rata pa sve do 1945. godine. Odnosno objединiti sva dosadašnja istraživanja u jednu cjelinu na jednom mjestu.

U ovom diplomskom radu bit će govora u uvodnom dijelu o političkim prilikama uoči rata, svim problemima s kojima se suočavala tada vladajuća stranka HSS te o njihovom konačnom raspadu i dolasku nove vlasti. U glavnom dijelu rada bit će prikazani događaji koji su se odvijali u travnju 1941. godine, uspostava nove vlasti, redarstvenog aparata, način na koji su sprovedeni politički i rasni progoni. Također bit će govora o ustaškom pokretu u gradu koji je bio podržavan od strane domaće tiskovine u svojim počecima, oružanim snagama NDH, djelovanju Ustaške nadzorne službe u gradu i okolici. Nadalje, bit će govora o odnosu njemačke vojske spram domaćeg stanovništva, o Njemačkoj narodnoj skupini u gradu i okolici. Dio glavnog rada posvećen je i gospodarskoj situaciji, odnosno gladi, nestašici hrane u gradu, te o krijumčarenju iste, kao i kratak pregled kulturno-društvenog života koji se zbog ratnih okolnosti nije mogao razvijati na željeni način. Posebno poglavlje posvećeno je Narodnooslobodilačkom pokretu i borbi u gradu i okolici, o ljudima koji su se suprotstavili vlasti NDH. Pred kraj rata Brod je bio jedan od najbombardiranih gradova na ovim prostorima, o čemu je posvećeno cijelo jedno poglavlje. Na kraju rada prikazat će se završne operacije koje je vodila Jugoslavenska armija protiv njemačko-ustaške vojske koja se povlačila prema zapadu preko Slavonskog Broda. Samom kraju rada posvećena su dva potpoglavlja o stanju u gradu koje je zatečeno neposredno nakon završetka rata, te o konačnim presudama, odnosno sudbinama nekoliko najistaknutijih ličnosti u ovome razdoblju.

1. POLITIČKE PRILIKE U GRADU UOČI RATA

1.1. Izbori 1938.

Pred Drugi svjetski rat Slavonski Brod bio je s oko 15.000 stanovnika iza Osijeka najveći grad u Slavoniji i po veličini 10. od 25. gradova u tadašnjoj Banovini Hrvatskoj. Iako se u popisima stanovništva Kraljevine Jugoslavije 1921.g. i 1931.g. nije iskazivala nacionalnost, posrednim podacima o materinskom jeziku i vjerskoj pripadnosti može se utvrditi i nacionalna struktura Broda uoči rata: većinsko stanovništvo s oko 70% činili su Hrvati, oko 15% Srbi, a ostalo Nijemci, Mađari i Židovi. Uoči rata Brod je bio jedno od razvijenijih industrijskih središta u Banovini i uopće u Jugoslaviji. Samo u Tvornici vagona i mostova (današnji Đuro Đaković) bilo je zaposleno oko 1.200 radnika, a oko 500 u drvnoj industriji, u poduzećima „Slaveks“ i „Slavonija“. Još je oko 2.300 radnika i službenika bilo zaposleno na željeznici i u prometu. Ukupno je uoči rata od industrije, obrta, prometa i trgovine živjelo oko 6.000 osoba, odnosno 65% tadašnjeg brodskog stanovništva.¹

Najjača politička stranka u Brodu, kao i u cijeloj Hrvatskoj, bila je Hrvatska seljačka stranka (HSS). Budući da je međunarodna situacija 1938.g. bivala sve napetija (posebice nakon priključenja Austrije Njemačkoj), knez Pavle pokušavao je srediti prilike unutar države, a to je ponajprije značilo rješavanje hrvatskog pitanja koje je Stojadinović blokirao. Hrvatska opozicija sve je više jačala i dobivala oblik jedinstvenog hrvatskog nacionalnog pokreta oko Vladka Mačeka. Tada je i srpska opozicija osporavala Stojadinoviću da on predstavlja srpski narod. Sve je to navelo kneza Pavla da raspíše izbore i provjeri raspoloženje biračkog tijela i utvrdi može li JRZ biti i dalje nositelj državne politike i vlasti. Mandat skupštinskog saziva trajao je do svibnja 1939. godine, ali je knez Pavle tražio da se izbori održe pola godine ranije, pa su bili i raspisani za dan 11. prosinca 1938.g. Stojadinović je prihvatio prijevremene izbore s primjetnim zadovoljstvom, vjerujući u svoju čvrstu poziciju. Na parlamentarnim izborima 1938.g. Hrvatska seljačka stranka osvojila je premoćno izbore u kotaru Slavonski Brod gdje je dobila 14.436 glasova ili 85,16% dok je za vladu glasalo samo 2.485 glasača ili 14,66%. Brodski kotar bio je jaka utvrda Hrvatske seljačke stranke. Kandidat ove stranke bio je

¹ IVO JELIĆ, „Prilike u Brodu 1941.-1945. godine“, u: *Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Slavonskom Brodu*, Grafika d.o.o. Osijek, 2000., str. 281; IVO RUBIĆ, *Slavonski i Bosanski Brod*, Gradski narodni odbor, Slavonski Brod, 1953., str. 18-19.

dr. Filip Markotić. Na glavnom predizbornom skupu u Brodskom Varošu 4.12.1938.g. podržana je lista dr. Vladka Mačeka i kandidat Hrvatske seljačke stranke za Brod Filip Markotić. Hrvatsku seljačku stranku većinski su podržavali svi slojevi društva: radnik Feuerbach je pozvao radnike na glasanje za Hrvatsku seljačku stranku. Na skupu pozivani su i Srbi da daju glas HSS-u, Milka Filajdić je ispjevala pjesmu u kojoj je pozvala Srbe da glasaju za *branitelja pravice i slobode*, dr. Mačeka.²

1.2. Politička previranja u novoj vlasti

Nakon izbora 1938. godine u Slavonskom Brodu krenulo je kažnjavanje onih koji su dali glas za HSS. Otpuštanja su počela već početkom prosinca 1938.g., a nastavila su se i u 1939. godini. Dio HSS-ovih pristaša je u siječnju 1939.g. počeo otvorenije pokazivati svoje nezadovoljstvo prema represiji koja nastala nakon izbora, svoje nezadovoljstvo su iskazali kroz nasilne akcije po selima oko Slavanskog Broda. Ukupno su u cijeloj oblasti zabilježili dvadesetak incidenata. Padom vlade Milana Stojadinovića početkom veljače 1939.g. javno je mišljenje bilo da će se situacija normalizirati. Međutim, tada je tek krenulo razdoblje uzrujanosti i zbuđenosti. Na cjelokupnu političku situaciju utjecao je i veliki štrajk koji je izbio u Tvornici vagona. On je bio povod za smjenu cjelokupnog tadašnjeg gradskog zastupstva na čelu s gradonačelnikom Emanuelom Kovačićem. Štrajkaši su uz bolje radne uvjete i vraćanje radnika na posao iznijeli i političke zahtjeve. Pregovori između radnika i vodstva potrajali su potrajali puna dva mjeseca, štrajk je okončan 1. 6. 1939.g. kada su radnici konačno počeli raditi. Nakon ovog štrajka uslijedili su sudski procesi u kojima su se međusobno optuživali pripadnici lijeve i desne struje gradskog HSS-a. Bio je to čisti unutarstranački obračun u kojem je lijeva struja optuživala Filipa Markotića da je prodao štrajk. Kasnije je se pokazalo da su to bile čiste insinacije. Suđenja su okončana gotovo godinu dana nakon što je štrajk okončan. O tome su izvijestile i lokalne tiskovine. Ovaj dugotrajni štrajk razotkrio je i

² SKUPINA AUTORA, *Sto godina HSS-a na brodskom području u arhivskim izvorima*, Državni arhiv u Slavonskom Brodu, Slavonski Brod, 2004., str. 22-23; TOMO JANČIKOVIĆ, *Hrvati u izborima 11. prosinca 1938.*, Zagreb, 1939., str. 35-37; MATO ARTUKOVIĆ, „Parlamentarni izbori u Brodu 1848.-1990.“, u: *Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Slavonskom Brodu*, Grafika d.o.o. Osijek, 2000., str. 333-334; DRAGIŠA JOVIĆ- MILE KONJEVIĆ, *Radnički pokret u Slavonskom Brodu između dva svjetska rata*, Historijski institut Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1974., str. 305; HRVOJE MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, P.I.P., Zagreb, 1999.g., str. 383-387.

dodatno produbio tenzije koje su nastale unutar najjače lokalne stranke, on je nagovijestio i napetosti koje će se manifestirati kasnije u vrijeme rata.³

Nakon objave o sklapanju sporazuma Cvetković-Maček 26. kolovoza 1939.g. Markotić je u Slavonskom Brodu na glavnom gradskom trgu sazvaio veliki javni skup na kojem se okupilo između 4500-5000 ljudi iz grada i okolice te Bosanskog Broda. U govoru je spominjao da sporazum još nije ostvario sve nade u kojima je hrvatski narod težio „da su Hrvati zadovoljni samo s 80%“, najavio je kako će prestati dotadašnji teror protunarodne uprave što je shvaćeno kao prijetnja činovnicima, spominjao je kako će biti otpušteni svi „koji su što skrivili hrvatskom življu“ i žandarmeriji „jer je štitila samo lopove, pa će biti osnovana nova, samostalna žandarmerijska brigada samo s hrvatskim časnicima“. Također, obećao je kazneni progon onih koji su „prolijevali krv“. Najavio je smanjenje gradske uprave, posebnu skrb o radnicima i novu hrvatsku policiju i žandarmeriju. Nekoliko dana nakon toga u Kasini je održan sastanak i s oko 1000 seljaka iz kotara kako bi se i njih upoznalo s novonastalom situacijom. Nakon uspostave Banovine Hrvatske u Slavonskom Brodu odabran je novi gradski povjerenik Ivan Mahin te savjetodavni odbor koji je usko surađivao s gradskim povjerenikom. Tih dana organizirani su razno razni sastanci pomoću kojih se pokušavalo smiriti napetosti koje su vladale između dvije zaraćene struje unutar stranke. Smijenjeni su i premješteni činovnici i bivše vlasti. Ubrzo je došlo do neslaganja između novog gradskog povjerenika Ivana Mahina i vodstva HSS-a, izabran je novi povjerenik i savjetodavni odbor. Na mjesto povjerenika postavljen je Franjo Marinić koji je formalno postao gradonačelnikom 1940.g., u vrijeme rata o njegovom političkom djelovanju ne postoje nikakve informacije. Sve je to dovelo do konačnog raskola i raspuštanja kotarske i gradske organizacije HSS-a.⁴

³ SUZANA LEČEK, „Slavonski Brod i uspostava Banovine Hrvatske 1939.“, u: *Scrinia Slavonica 5*, Hrvatski institut za povijest, Slavonski Brod, 2005., str. 230-234; MILE KONJEVIĆ, *Radnički pokret u Slavoniji 1929-1941*, Slavonski Brod, Historijski institut Slavonije i Baranje, 1981.g., str. 302-310.; *Brodsko riječ*, br. 33., (1.6.1940.), str. 3; *Brodsko riječ*, br. 34., (8.6.1940.), str. 3; *Posavska Hrvatska*, br. 11., (25.6.1940.), str. 4.

⁴ S. LEČEK, „Slavonski Brod i uspostava Banovine Hrvatske 1939.“, str. 239-242.; DRAGIŠA JOVIĆ-MILE KONJEVIĆ, *Radnički pokret u Slavonskom Brodu između dva svjetska rata (1918.-1941.)*, HISB, Slavonski Brod, 1981., str. 317.

1.2.1. Raspuštanje mjesne i kotarske organizacije HSS

Kada je prestao vanjski pritisak na HSS i kada je stigla nova vlast, pojavili su se novi problemi unutar stranke. Glavni razlog za početak razmirica i razilaženja unutar stranke bilo je pitanje tko će sve obnašati tu novu vlast. Vodstvo HSS stalno je bilo pod pritiskom i uspijevali su na kraju držati svoj smjer. Služili su se uvijek istim metodama, nakon razgovora ako ništa ne bi urodilo plodom, dolazilo je do smjene dužnosti, a u krajnjem slučaju i do isključivanja iz stranke. Ako je ikako bilo moguće pokušavali su naći rješenje i kompromis kako bi očuvali jedinstvo ne samo stranke, nego i pokreta.⁵

U Slavonskom Brodu položaj HSS bio je vrlo složen, budući da kao najjača stranka u gradu nisu imali svoje novine. U 1939. godini u Brodu su izlazila dva glasila, oba su pripadala suprotstavljenim političkim ideologijama, niti jedno od ta dva glasila nije zastupalo politička načela središnjice stranke. Autorica Suzana Leček u svom znanstvenom radu navodi kako je Posavska hrvatska spominjala više Antu Starčevića nego Mačeka, a Brodska riječ je lijevu poziciju i povremeno je davala dojam da je glasilo srpske Samostalne demokratske stranke. Dok citirani Mile Konjević u svom radu obrazlaže kako je „odmah nakon uspostave Banovine Hrvatske i sporazuma Cvetković-Maček došlo je do formiranja različitih linija unutar brodske organizacije HSS-a. Takva stajališta ljudi okupljenih oko „Brodske riječi“ naišla je na reakciju desnije orijentirane grupacije HSS-a i frankovaca.“ Vrhunac krize je nastupio u studenom 1939.g. kada je ostavku dao Vjekoslav Smoljan. On je naglasio kako iz mjesnog odbora HSS-a izlazi zbog neslaganja s određenim članovima stranke, usput je naglasio kako ostaje vjeran ideologiji braće Radić i Mačeka. Također jedan od razloga koje je naveo zbog čega istupa iz mjesnog odbora HSS-a bio je njegov osobni protest protiv pretjeranog nacionalizma unutar stranke, te je smatrao kako treba normalizirati odnose sa Srbima. Prema Suzani Leček pravi razlog njegovog istupanja iz stranke bilo je nastojanje da se oslabi HSS, a da je navodno neslaganje sa Srbima bio samo izgovor za stvaranje unutarstranačkih trzavica. Kasnije će se ispostaviti kako je Smoljan već tada bio član SKOJ-a i da mu je cilj bio oslabiti i razbiti HSS. Krajem 1939.g. cijeli je odbor gradske organizacije HSS-a na čelu s Markotićem dao ostavku zbog preustroja. Novi odbor gradske organizacije HSS-a trebao je biti izabran na godišnjoj skupštini 21. 1. 1940.g. O sukobima unutar HSS-a „Posavska Hrvatska“ tada je navodila da kampanju protiv odbora vode ljevičari imenujući Matu Dumendžića, Antun Kovačevića, Vjekoslava Smoljana i Adolfa Dujmića. Tako je

⁵ S. LEČEK, „Slavonski Brod i uspostava Banovine Hrvatske 1939.“, str. 249.

došlo do potpunog rascjepa u mjesnoj organizaciji HSS-a nakon čega su vidljivo nastale dvije struje, lijeva, okupljena oko novina „Brodsko riječ“ i desna odborska većina na čelu s Filipom Markotićem.⁶

Previranja u mjesnoj organizaciji ubrzo su se prenijela na cjelokupno članstvo HSS-a u kotaru Slavonski Brod. Rascjep u mjesnoj organizaciji HSS-a dobivao je sve veći publicitet u lokalnim novinama, posebice kada je najavljena godišnja skupština za 21. 1. 1940.g. Nakon izvještaja tajnika i blagajnika govorio je Adolf Dujmović, koji je najprije osudio način pozivanja na skupštinu putem pozivnica, a zatim je kritizirao rad odbora ukazujući na uzroke koji su doveli do rascjepa. Nakon toga Markotić i ravnatelj gimnazije Gunčević ušli u raspravu s Dujmovićem što je dovelo do prepirke i još zategnutijih odnosa. Na kraju u cijeloj atmosferi zategnutosti Markotić je predložio da se osnuje novi kandidacijski odbor, a Dujmović je zahtijevao da u njega uđe netko iz druge struje, što je Markotić odbacio i ustvrdio kako ne postoji druga struja. Tako su prisutni, većinom pristaše Markotića izabrali novi odbor. Prema Konjeviću nakon što je izabran novi odbor, desna struja je uspjela zauzeti čvršće pozicije.⁷

Kriza koja je nastupila unutar kotarske organizacije svoj vrhunac doživjela je u veljači 1940.g. na sastanku predsjednika mjesnih i općinskih organizacija. Na sastanku je sudjelovalo 40 predsjednika od ukupno 95. Glavnu riječ na sastanku vodio je Filip Markotić. U svom govoru upoznao je prisutne o razgovoru koji je vodio s Mačekom 7. veljače u Beogradu, povodom optužbi kojima je bio napadan od strane druge struje. Potom je podnio ostavku na mjestu narodnog zastupnika i tajnika kotarske organizacije HSS-a. Na to je Mato Štević predložio da se ostavka ne primi dok se o tome ne obavijesti vodstvo stranke, što je na kraju i bilo prihvaćeno. Nakon toga raspravljao se o stanju u organizacijama HSS-a, u kojoj je bilo žustrih osobnih obračuna. Franjo Kvaternik, predsjednik kotarske organizacije, dao je potpunu podršku Filipu Markotiću, a napao je Miju Marbaha i Adolfa Dujmića optužio ih je da su glavni krivci za stanje u brodskoj organizaciji HSS-a. Rasprava je potrajala neko vrijeme u burnom raspoloženju. U takvoj situaciji došli su na ideju o upućivanju odabranog izaslanstva Jurju Krnjeviću u Zagreb. Izaslanstvo je trebalo imati za zadatak upoznati glavnog tajnika HSS-a s razvojem

⁶ M. KONJEVIĆ, „Uzroci raspuštanja mjesne i kotarske organizacije HSS-a u Slavonskom Brodu 1940. godine“, str. 235.-236; S. LEČEK, „Slavonski Brod i uspostava Banovine Hrvatske 1939.“, str. 250-251; *Brodsko riječ*, br. 4., (11.11.1939.), str. 2; *Brodsko riječ*, br., 5., (18.11.1939.), str. 1.

⁷ M. KONJEVIĆ, „Uzroci raspuštanja mjesne i kotarske organizacije HSS-a u Slavonskom Brodu 1940. godine“, str. 235-241; *Posavska Hrvatska*, br. 16., (14.10.1939.) str. 3; *Posavska Hrvatska*, br. 17., (28.10.1939.), str.4.

situacije u mjesnoj i kotarskoj organizaciji i da ga pozovu u Slavonski Brod kako bi na licu mjesta on osobno ispitao stanje koje je nastupilo. Prijedlog o upućivanju izaslanstva došao je iz redova desne struje HSS-a. „Veliko izaslanstvo HSS i grada i kotara Slav. Brod“ Krnjević je primio 21. 2. 1940.g. i obećao da će u brodskoj organizaciji uskoro doći do temeljnih promjena. Nakon povratka izaslanstva održano je niz konferencija koje su sazivale obje struje. Prvu takvu sazvaio je 25. veljače Adolf Dujmić pripadnik lijeve struje. Konferenciji je predsjedavao Ante Kovačević, koji je kako sam kaže, podnio ostavku na položaj predsjednika kotarske organizacije „da bi sad kao običan vojnik HSS mogao voditi politiku koja će sačuvati punu slogu seljaka i građana“. Na kraju je upućena rezolucija glavnom tajniku, kao i pozdravni telegrami njemu i Mačeku. Ubrzo nakon toga i desna struja je 3. ožujka održala sastanak Markotičevih pristaša. Sastanak je otvorio Franjo Kvaternik, u svom govoru obrušio se na Antu Kovačevića, napadajući ga najviše zbog njegovog sudjelovanja u izaslanstvu s Dujmićem. Na kraju su Markotić i Gunčević govorili o politici HSS-a gdje su potvrdili da podržavaju politiku koju vodi dr. Maček. Tri dana kasnije, lijeva struja odgovorila je novim sastankom. Glavni govornici bili su Vjekoslav Smoljan, Mijo Marbah i Adolf Dujmić. Dujmić je istaknuo da se borba vodi već šest mjeseci, te „da je politika HSS jedno, a politika frankovaca drugo“. Na kraju je zaključio da se HSS s frankovcima razilazi ne samo „po pitanju izgrađivanja banovine Hrvatske na osnovi sela“ nego i u „gledanju na Srbe i ovu državu“.⁸

U političkim previranjima koja su zadesili sve lokalne organizacije HSS-a, gdje je došlo do velikih sukoba između suprotstavljenih struja, lijeve i desne, svaki je idući sastanak, što s jedne što s druge strane, bio sve radikalniji. U takvoj političkoj situaciji sazvan je za 20. ožujak, u hotelu „Tri gavrana“, novi sastanak lijeve struje, koji je bio neposredan povod za intervenciju glavnog vodstva HSS-a. Sastanak je pripreman duže i pažljivije nego obično. U tijeku tih priprema održavani su i kontakti s glavnim vodstvom HSS-a u Zagrebu. Tako je Adolf Dujmić „kao predstavnik grupe nezadovoljnih u brodskoj HSS“ posjetio Košutića i upoznao ga s razvojem događaja. „Brodsko riječ“, koja je zastupala lijevu struju, objavila je članak pod nazivom „Pokazat će se svačije lice“. U njemu su objavili tekst u kojem rezimiraju događaje nakon godišnje skupštine mjesne organizacije. U njemu piše između ostalog: „Duboka previranja unutar redova HSS u gradu i kotaru Slav. Brod našla su odjeka u svim krugovima glavnog vodstva HSS u gradu

⁸ M. KONJEVIĆ, „Uzroci raspuštanja mjesne i kotarske organizacije HSS-a u Slavonskom Brodu 1940. godine“, str. 241-245; *Brodsko riječ* br. 19. (24.2.1940.), str. 2; *Brodsko riječ* br. 20. (2.3.1940.), str. 2; *Posavska Hrvatska* br. 5 (2.3. 1940.), str. 4.

Zagrebu. U početku se je mislilo cijeli slučaj riješiti kompromisom, jer su to tražili predstavnici grupe, koja je nezadovoljna sadašnjim odborom. Zbog stava vodećih ličnosti mjesnog odbora u gradu Slav. Brodu ta je dobronamjerna kombinacija propala“, nadalje su istaknuli da su „nezadovoljnici“ dokazivali „da u odboru HSS Slavonski Brod sjede ljudi, koji nisu vjerni pristaše HSS, nego pripadaju struji bliskoj dr. Budaku“.⁹

Uslijedio je sastanak kojeg je organizirala lijeva struja gradskog HSS-a 20. ožujka 1940.g. nakon kojeg je raspuštena mjesna i kotarska organizacija HSS-a. Sastanak je otvorio Adolf Dujmić i odmah naglasio „da ovako lijep posjet pokazuje, da grad Slavonski Brod nije gnijezdo frankovačko, već da u njemu ima mnogo ljudi, koji su za seljačku demokraciju, socijalnu pravdu i slobodu“. Nakon njegovih uvodnih riječi pokušao je Vjekoslav Smoljan održati svoj govor ali je prekidano upadicama od strane pristaša desne struje. Sastanak je obilježen prekidima, upadicama i povicima te međusobnom verbalnom napadanjem i osuđivanju. Nakon ovog sastanka stigla je reakcija glavnog vodstva HSS-a. Idućeg dana 21. ožujka Krnjević je objavio izvještaj o raspuštanju mjesne i kotarske organizacije HSS-a u Slavanskom Brodu.¹⁰

Nakon raspuštanja mjesne i kotarske organizacije HSS-a 26. 3. 1940.g. Dujmić je otputovao u Zagreb na razgovore s Košutićem i Krnjevićem u nadi da će lijeva struja imati inicijativu u obnovi stranačkog života. Međutim u isto vrijeme kod Krnjevića je bio primljen i Markotić. Nakon prijema kod Krnjevića Markotić je inicirao 29. 3. 1940.g. sastanak predsjednika mjesnih organizacija na kojima je odlučeno da se raspuštanje mjesne i kotarske organizacije ne prizna. Vodstvo HSS-a je prema Konjeviću opet pribjegli taktici odugovlačenja kako bi donekle smirilo situaciju.¹¹

Nakon svih napetosti oko organizacija HSS-a u Slavanskom Brodu ipak se krenulo s radom na obnovi stranačkog života u mjesnoj i kotarskoj organizaciji HSS-a. Kako bi se što prije našlo najbolje rješenje za sve u stranci tih dana uslijedili su sastanci s glavnim vodstvom stranke, koji su se zaredali tijekom travnja i svibnja. Nakon tih sastanaka Adolf Dujmić jedan od najistaknutijih pripadnika lijeve struje počeo je raditi u „Hrvatskom dnevniku“. Krajem travnja vodstvo je zbog sređivanja situacije u Slavanskom Brodu odredilo svog posebnog izaslanika, narodnog zastupnika Tomu

⁹ M. KONJEVIĆ, „Uzroci raspuštanja mjesne i kotarske organizacije HSS-a u Slavanskom Brodu 1940. godine“, str. 248; *Brodski riječ*, br. 22., (16.3.1940.), str. 1.

¹⁰ M. KONJEVIĆ, „Uzroci raspuštanja mjesne i kotarske organizacije HSS-a u Slavanskom Brodu 1940. godine“, str. 250.

¹¹ M. KONJEVIĆ, „Uzroci raspuštanja mjesne i kotarske organizacije HSS-a u Slavanskom Brodu 1940. godine“, str. 250-252; *Brodski riječ*, br. 24., (30.3.1940.), str. 2.

Baburića, koji je dobio zadatak da u organizacijama HSS-a sredi stanje i izvrši „potrebne reorganizacije“. Tomo Baburić stigao je u Slavonski Brod 5. svibnja. U isto vrijeme vodstvo je već znalo da će se morati odreći usluga predstavnika desne struje Filipa Markotića i Vilima Vrkljana. Filip Markotić na kraju svega ipak je smijenjen a na njegovom mjesto kao vodeći čovjek desne struje dolazi Josip Gunčević ravnatelj gimnazije. U dvadesetodnevnom radu na sređivanju prilika u organizacijama HSS-a Tomo Baburić je uz pomoć Ivana Klarića raspustio organizacije u kojima su postojale dvije struje i formirao je nove. Tomo Baburić je 26. 5. 1940.g. sazvaio sastanak „viđenijih članova HSS-a“ na kojem je apelirao za sporazum unutar organizacije i predložio da se izabere odbor koji bi izvršio sve pripreme za glavnu godišnju skupštinu. Zadaća odbora nije bila samo tehničke prirode nego je trebala raditi i na pripremanju terena kako bi se pomirile dvije struje. U tom smislu izabran je odbor od 14 članova. Ovaj odbor trebao je dobiti pristanak vodstva, što je na kraju i dobio, ali je vodstvo dodalo u njega još dva člana. Za predsjednika odbora izabran je Josip Gunčević, a za tajnika Vatroslav Uidl.¹²

U kolovozu ponovo je došao Tomo Baburić i počeo raditi na sređivanju kotarske organizacije. Nakon obavljenog posla obavijestio je vodstvo o trenutnoj situaciji, tada je Krnjević sazvaio sastanak kotarske organizacije HSS-a 1. rujna u Sibirju. Tom sastanku mogli su nazočiti samo predsjednici mjesnih i općinskih organizacija. Na sastanku je konstituirano kotarsko rukovodstvo HSS-a. Franjo Kvaternik izabran je za predsjednika, Marko Đurđević za potpredsjednika i Ivan Kostadinović za tajnika. Najbliži suradnici Markotića bili su ponovo na okupu a jedina promjena je bila što njega nema u tome društvu, navodi Konjević. Tako je formalno završen rad na sređivanju prilika u brodskoj organizaciji HSS-a.¹³

¹² M. KONJEVIĆ, „Uzroci raspuštanja mjesne i kotarske organizacije HSS-a u Slavonskom Brodu 1940. godine“, str. 252-257.

¹³ M. KONJEVIĆ, „Uzroci raspuštanja mjesne i kotarske organizacije HSS-a u Slavonskom Brodu 1940. godine“, str. 257.

2. NOVA VLAST

2.1. Travanj 1941.g.

U proljeće 1940.g. nakon vrhunca sukoba između dvije sukobljene struje unutar HSS-i raspuštanja Gradske i kotarske organizacije, stanje se nakon nekoliko mjeseci konsolidiralo, ali uzroci sukoba nisu uklonjeni. To se najviše odrazilo u događajima nakon uspostave NDH 10. travnja 1941. godine. Od uspostave nove vlasti, najveći dio pristaša HSS-a u Brodu opredjeljivali su se za suradnju s ustašama kao nositeljima vlasti i osnivačima nove države, drugi dio odlučio je vjerno slijediti Mačekovu politiku čekanja razvoja situacije, a dio se opredijelio za Narodnooslobodilački pokret (NOP) pod vodstvom komunista.¹⁴

Travanjski rat 1941.g. zatekao je nespremnu, nemotiviranu i demoraliziranu jugoslavensku vojsku koja je skoro bez otpora izgubila rat pred njemačkim, talijanskim, mađarskim i bugarskim trupama potpisavši bezuvjetnu predaju 17. travnja 1941.g. Nakon što se rat razbuktao na cijelom teritoriju tadašnje Jugoslavije u Slavonskom Brodu proglašena je opća mobilizacija. Nekoliko dana pred kapitulaciju Jugoslavije mobilizirani ljudi proveli su u Brodskoj tvrđavi (Festungu) tu su i dočekali kraj tog kratkotrajnog rata. U napadima njemačke vojske na Jugoslaviju i Slavonski Brod je bombardiran 11. travnja 1941.g. prvi i jedini put od strane njemačkog zrakoplovstva. U svom povlačenju u Bosnu Jugoslavenska vojska minirala je most preko Save. Komandant brodskog garnizona koji se odbio predati, Kosta Mušički¹⁵ naredio je miniranje mosta kako bi spriječio daljnje napredovanje Njemačke vojske. Dosta dugo nakon rušenja mosta promet se odvijao čamcima između Slavenskog i Bosanskog Broda. Budući da je njemačka vojska što prije

¹⁴ I. JELIĆ, „Prilike u Brodu 1941.-1945. godine“, str. 282.

¹⁵ Kosta Mušički bio je rođeni Brođanin. Rođen je 1897. g. u Slavonskom Brodu. Gimnaziju je završio u Zagrebu. Kao sedamnaestogodišnjak mobiliziran je, 1914. godine, u austro-ugarsku vojsku s kojom je poslan u rat u Srbiju, tamo je prešao na srpsku stranu. Nakon rata je završio vojno školovanje i 1931. godine te je postao inženjerijski kapetan. Rat ga je zatekao u Slavonskom Brodu kao zapovjednika, pukovnika vojarne. Uhićen je u Bosni nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske i osuđen na smrt. Nakon uvida u vojnu karijeru pušten je i iz Zagreba je otišao u Beograd. U Beogradu je postao zapovjednik Srpskog dragovoljačkog korpusa koji je bio pod kontrolom vlade Milana Nedića. Krajem 1941. godine ponovno je osuđen na smrt na njemačkom Vojnom ratnom sudu u Beogradu. Oslobođen je na intervenciju Milana Nedića 1942. godine. U kolovozu 1944.g. unaprijeđen je u čin generala, a nakon ulaska Rusa u Beograd, u listopadu 1944. godine, povukao se sa svojim jedinicama prema Sloveniji. U siječnju 1945. uhvatili su ga Englezi i u svibnju izručili vlastima nove Jugoslavije. Ponovo je osuđen na smrt sredinom 1946. godine u Beogradu. Strijeljan je na nepoznatom mjestu 17. srpnja 1946. godine. Izvor: <http://www.sbperiskop.net/kolumne/stridor-uzelac/stridor-uzelac-schwendemann-ustaski-brod> (10.12.2019.)

htjela osposobiti normalno prometovanje mostom preko Save, angažirana je njemačka organizacija Todt koja je u rekordnom roku obnovila most. Nakon kratkotrajnog puškaranja u gradu prve njemačke jedinice ušle su u Slavonski Brod na Uskrs 13. 4. 1941.g. U početku su njemački vojnici bili raspoređeni po kućama. Grupa njemačkih vojnika spavala je i kod citiranog autora Branka Zakoška u kuhinji na podu. To je trajalo nekoliko dana dok Nijemci nisu ispraznili sve javne ustanove i tamo napravili sebi spavaonice, tako i škole. Đaci su nakon toga imali organiziranu nastavu u raznim drugim lokacijama, samostanu, kancelarijama određenih državnih ustanova, raznim spremištima i slično.¹⁶

U međuvremenu je, 10. travnja 1941.g., vojskovođa Slavko Kvaternik, dok su njemačke postrojbe ulazile u Zagreb, preko radio postaje pročitao proglas o uspostavi Nezavisne Države Hrvatske na njenom „cjelokupnom historijskom i etnografskom području“. Nakon uspostavljanja nove vlasti, trebalo je organizirati vlast na samome terenu i izgraditi novi upravni aparat. Taj proces odvijao se tijekom prvih mjeseci postojanja NDH i bio je vrlo složen jer se izvodio uz nazočnost njemačkih i talijanskih trupa. Uspostava nove vlasti na području cijele dotadašnje Banovine Hrvatske bio je znak i brodskim ustašama da stupe u akciju zajedno s pripadnicima Građanske seljačke zaštite. Na području Slavenskog Broda u prvim ratnim travanjskim danima nije bilo većih razaranja u gradu, nešto malo bilo je puškaranja u samome gradu, u blizini vojnog garnizona i židovskog hrama. Njih tridesetak pod vodstvom Slavka Vrgoča (prije rata bavio se trgovinom i bio član lokalnog HSS-a, a od 1935.g. uređivao je list *Istina*. U tom vremenu zbog političkog djelovanja dobio je 92 političke kazne te 18 uhićenja i zatvorskih kazni) zauzelo je bez ikakvog otpora žandarmerijsku postaju. Prve akcije ustaša i Hrvatske seljačke i građanske zaštite u Slavenskom Brodu bile su usmjerene na razoružavanje Jugoslavenske vojske. S oružjem, oko 60 pušaka, zarobljenim u žandarmerijskoj postaji ustaše i zaštitari krenuli su na vojarnu s namjerom da razoružaju 10. puk jugoslavenske vojske. Ustaše su usporedno s ovom akcijom, vrlo brzo zauzeli sve upravne zgrade i druge važnije objekte, Predstojništvo gradskog redarstva odnosno policije. Iz te zgrade su u prvim danima postojanja NDH usmjeravali daljnju aktivnost

¹⁶ H. MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, str. 421; BRANKO ZAKOŠEK, *Moje dvadeseto stoljeće*, Rijeka, 2007.g., str. 20-21.; VLADIMIR REM, *Tragom prošlosti Broda*, Grafičko poduzeće Plamen, Slavonski Brod, 1965., str.73; ZVONIMIR TOLDI, *101 brodska priča, knjiga četvrta*, Lasica d.o.o., Slavonski Brod, 2018.g., str. 295-299; ZVONIMIR TOLDI, *Brod na Savi*, Muzej broskog posavlja, Slavonski Brod, 1991., str. 28.

ustaških skupina u gradu i Kotaru Slavonski Brod. Tako su brodske ustaše preuzeli vlast očekujući dolazak njemačke vojske, koja je u Brod ušla 13. travnja 1941.g. Budući da jugoslavenska vojska nije želela braniti grad, nije bilo ni većih razaranja. Osim mosta manje štete pretrpjela je samo Tvornica vagona te gradska plinara. Slavko Kvaternik je 10. travnja preko telefona obavijestio da treba organizirati akciju preuzimanja vlasti i očuvanja reda i mira do dolaska Nijemaca. Kada je srušena vlada Cvetković-Maček nastupila je opća zbunjenost u gradu, kružile su razne glasine i tada nitko nije znao kako se držati i postaviti prema novonastaloj situaciji. U tim trenucima dosta ljudi obraćalo se Filipu Markotiću, u njemu su vidjeli čovjeka koji bi trebao znati kako se ponašati i što raditi u datom trenutku. U danima kada je nestala stara jugoslavenska vlast, a još nije uspostavljena nova, ustaška vlast, Hrvatska seljačka i građanska zaštita pomagale su očuvati red. Ta četiri dana Markotić je nadzirao rad policije. Prve akcije ustaša bile su preuzimanje svih javnih ustanova u gradu. Preuzeli su upravu, gradsko poglavarstvo, poštu, željezničku postaju itd. U prvim danima u gradskom poglavarstvu rad službenika nadzirao je Slavko Vrgoč, koji je kasnije postao prvi načelnikom Gradskog poglavarstva.¹⁷

2.2. Uspostava redarstvenog aparata

Prvi organizatori vlasti NDH na terenu bili su izvanredni ustaški povjerenici koje je imenovao Glavni ustaški stan (GUS). Jedna od glavnih zadaća im je bila predlaganje pojedinaca za dužnosnike Ustaškog pokreta i upravnog aparata u pojedinim mjestima i područjima. U prvim danima postojanja NDH u brodskom Gradskom poglavarstvu rad službenika nadzirao je Slavko Vrgoč, kasniji načelnik i logornik, u redarstvu Filip Markotić, njega je nakon četiri dana na toj dužnosti zamijenio Dragan Marjanović. Nakon što su preuzeli vlast ustaše su počeli poduzimati mjere kako bi učvrstili upravni aparat i

¹⁷ HRVOJE MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1994.g., str. 49; DAVOR KOVAČIĆ, *Redarstveno-obavještajni sustav Nezavisne Države Hrvatske od 1941. do 1945. godine*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2009.g., str. 40-41; FIKRETA JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, Školska knjiga, Zagreb, 1978.g., str. 69-71; I. JELIĆ, „Prilike u Brodu 1941.-1945. godine“, str. 282-283; SLAVICA HREČKOVSKI, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, Historijski institut Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1982.g. str. 17-23; DAVOR KOVAČIĆ, „Uspostava i djelovanje redarstvenog aparata i Ustaške narodne službe u Slavonskom Brodu 1941.-1943.“, u: *Prilozi za povijest Broda i okolice knjiga 1*, Hrvatski institut za povijest, Slavonski Brod 2013.g., str. 164; SUZANA LEČEK, „Brodski odvjetnik Filip Markotić- „desni“ haeseovac?, u: *Scrinia Slavonica, Godišnjak Produžnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest br. 6*, Slavonski Brod, 2006. g., str. 427-429.

uklonili s važnijih položaja službenike koji su se „do uspostave NDH ogriješili o hrvatske narodne probitke glasajući za nehrvatske stranke“. Slavko Vrgoč imao je puno posla kako bi doveo u red funkcioniranje upravnog aparata. Trebao je provesti „čistku“ među činovnicima. Prvi na udaru bili su žandari po nacionalnosti Srbi, ali i Hrvati koji su bili članovi Jugoslavenske radikalne zajednice (JRZ). Pri tome ustaše i nisu imale previše posla jer su najveći dio takvih službenika već otpustile banovinske vlasti nakon općinskih izbora 1940.g. Za novu vlast najveći problem bio je kako odabrati i postaviti na važnija mjesta sposobne ali i sebi lojalne ljude. Nekoliko mjeseci nakon uspostave vlasti, stigao je dopis Ministarstva unutarnjih poslova. U njemu je posebna uputa za kancelarijsko osoblje koje se bavi samo prepisivanjem, takve su trebali svesti na „najmanji mogući minimum osoblja. Do pojave-toliko poznate u bivšoj državi- da su uredi prepuni osoblja, pogotovo ženskog, koje stvarno ne radi, ne smije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj doći. Dužnost Velikih župana je da provede na tom polju program rada i štednje.“¹⁸

Prilikom kapitulacije Kraljevine Jugoslavije i uspostave NDH politika HSS-a bazirala se na čekanju i nepristupanju Ustaškom pokretu. Vlastima NDH je bilo stalo da članove HSS vežu za sebe, pa su ih na razne načine obećanjima pokušavali pridobiti za sebe. Budući da nije pružena masovna podrška svih članova HSS-a vlastima NDH, prema pojedinim pripadnicima te stranke bile su poduzimane represivne mjere, koje su se sastojale od uhićenja, saslušavanja, premlaćivanja, kažnjavanja i upućivanja u logore. Otpor je pružala takozvana lijeva struja HSS-a koja je zbog toga bila izložena prijetnjama i drugim pritiscima, veliki dio pripadnika desne struje u redovima HSS-a vrlo brzo se priključio Ustaškom pokretu. Sredinom kolovoza 1941.g. većina istaknutijih članova gradskog HSS-a pozdravila je osnivanje Nezavisne Države Hrvatske i Poglavnika, napomenuvši kako „stavljaju sve svoje snage na očuvanje i konsolidaciju svoje Države Hrvatske.“ Potpisnici ovog dokumenta bili su: Dr. Josip Gunčević, Vatroslav Uidl, Gjuro Šarić, Vojko Pracny, Luka Krivdić, Vatroslav Deanović, Stjepan Mličević, Ivan Dasović, Antun Terzić, Lovro Jurković.¹⁹

¹⁸ S. HREČKOVSKI, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, str. 24-25; I. JELIĆ, „Prilike u Brodu 1941.-1945. godine“, str. 283; D. KOVAČIĆ, „Uspostava i djelovanje redarstvenog aparata i Ustaške narodne službe u Slavonskom Brodu 1941.-1943.“, str. 164; HRVATSKI DRŽAVNI ARHIV, Fond 254 *Velika župa Posavje*, kutija 2., t.33/1941. sig. 23101.

¹⁹ FIKRETA JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, Globus, Zagreb, 1983., str 52-65; D. KOVAČIĆ, „Uspostava i djelovanje redarstvenog aparata i Ustaške narodne službe u Slavonskom Brodu 1941.-1943.“, str. 165; *Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji, Knjiga 1*, Historijski arhiv u Slavonskom Brodu, Slavonski Brod, 1962.g, str. 95.

Pod rukovodstvom Slavka Vrgoča proces izgradnje upravnog aparata u Brodu formalno je dovršen uspostavljanjem velikih župa. Dana 10. lipnja 1941. godine poglavnik Ante Pavelić donio je odredbu temeljem koje su osnovane 22 velike župe i Grad Zagreb. Velika župa je definirana kao „državna upravna oblast na određenom državnom području“. Na čelu joj se nalazio veliki župan kao „pouzdanik vlade“ koji „vodi cijelu građansku upravu u velikoj župi“. Njega je imenovao poglavnik, a njegova odgovornost, prema odredbi, „bila je jednaka odgovornosti ministra“. Grad Brod na Savi (ponovo je dobio naziv Brod na Savi 19. travnja 1941.g., tako se zvao u razdoblju do 1934.g.) postao je sjedište Velike župe Posavje. Velika župa Posavje obuhvaćala je brodski i županijski kotar, a u bosanskoj Posavini kotareve Brčko, Derventu i Bijeljini s kotarskim ispostavama u Bosanskom Brodu, Bosanskom Šamcu i Odžaku, Gradačac te Županju. Županja je 5. srpnja 1944.g. pripojena Velikoj župi Vuka. Kotarske ispostave organizirane su u onim mjestima gdje kotarska oblast i upravna općina nisu mogle osigurati neposrednu kontrolu. Rad kotarskih ispostava odvijao se samostalno, a te kotarske ispostave bile su izravno podređene velikoj župi. Poslove koji nisu pripadali u djelokrug ispostava rješavale su kotarske oblasti kao prvostupanjska vlast. Veliki župani bili su dio vlade, vodili su građansku upravu u okviru velike župe. Velika župa Posavje sa sjedištem u Brodu na Savi počela je s radom 15. srpnja 1941.g. Kao „prvomolbena“ oblast Velika župa Posavje bila je nadležna za poslove koje su na nju prenijela pojedina ministarstva tijekom 1942.g., i to na temelju zakonske odredbe o ovlaštenju prijenosa poslova ministarstava na velike župe. Bili su to poslovi nastave, prometa i javnih radova, zdravstva, obrta i veleobrta, industrije i prometa, seljačkog gospodarstva, zapošljavanja stranih državljana i poslovi nadzorništva rada, a od 1944.g. i nadzor nad školskim nadzorništva. Vladimir Sabolić, pravnik iz Koprivnice, imenovan je za prvog velikog župana Velike Župe Posavje. Veliki župan bio je zadužen za vođenje cijele građanske uprave u župi i imenovan je od strane poglavnika dr. Ante Pavelića. Velika župa Posavje bila je podređena i odgovorna za svoj rad MUP-u NDH, ali i nadležnim ministarstvima, a njoj su bile podređene kotarske oblasti i kotarske ispostave na njezinom području. U lipnju 1943.g. na mjesto Vladimira Sabolića došao je dr. Muhamed Omerović, pravnik iz Visokog. Treći i posljednji župan velike župe Posavje od početka 1944. g. do kraja rata bio je pravnik iz Sarajeva dr. Dragutin Urumović. Dužnost gradonačelnika Broda tijekom

rata 1941.-1945.g. obavljali su: Slavko Vrgoč (1941.-1942.) i Josip Koprivčević (1943.-1945.).²⁰

Po pitanju javnog reda i sigurnosti kotarska oblast često je dobivala pisane upute od Ravnateljstva za javni red i sigurnost radi suzbijanja protudržavne djelatnosti, premda je kotarska oblast bila podređena velikoj župi i župskoj redarstvenoj oblasti. Uvjeti za zatvorenike u zatvorima kotarskih oblasti bili su mnogo bolji nego u onima župskog redarstva, gdje su ustaški agenti, logornici i stožernici provodili saslušanja i uz primjenu fizičke sile, a iz zatvora kotarske oblasti bilo je lakše i pobjeći. Tako je Ivan Jergović iz Broda na Savi koji je bio priveden 10. kolovoza 1941.g. u zatvor kotarske oblasti, u listopadu iste godine pobjegao u partizane. Kako bi se takve situacije izbjegle, Ustaški stožer Posavje u Brodu je zahtijevao da se sve uhićene iz zatvora Kotarske oblasti u Brodu premjesti pod jakom pratnjom u zatvor brodske Župske redarstvene oblasti. To nije spriječilo da se ponove bježanja u kasnijem razdoblju iz zatvora. Tako su 11. studenog 1942.g. pobjegla dva zatvorenika koja su bila optužena za održavanje veze s partizanima. Bio je to drugi slučaj bježanja komunista iz zatvora brodske kotarske oblasti. U prvom slučaju kad je pobjegao Ivan Jergović optužen je podvornik kotarske oblasti Mijo Schmidt, da je kriv za njegovo bježanje iz zatvora. Zbog toga je kotarski predstojnik Ustaškog stožernog stegovnog suda stožera Posavje zatražio da se podvornik Schmidt umirovi ili premjesti s ove kotarske oblasti, „jer je radi svoje osornosti i drskosti postao nediscipliniran čime uništava stegu kod ostalog osoblja (...)“. I u drugom slučaju bijega optužen je podvornik jer je zatvorenike „puštao za vrijeme mraka u dvorište u šetnju“.²¹

Župska redarstvena oblast u Brodu na Savi bila je smještena u zgradi policije Kraljevine Jugoslavije u Starčevićевой ulici sa zatvorima na broju 62. Kasnije, u siječnju 1945. godine ta zgrada je pogođena u bombardiranju grada. Zbog toga su svoje prostorije prebacili u Vrazovu ulicu.²² Uz civilne vlasti na terenu su uspostavljene i one Ustaškog pokreta. U Velikoj župi Posavje bio je organiziran ustaški stožer, na čelu sa stožernikom. Ivica Terzić bio je imenovan za ustaškog stožernika Velike župe Posavje, a od početka

²⁰ F. BUTIĆ-JELIĆ, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941.-1945.*, str. 99-106; H. MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, str. 70-72; D. KOVAČIĆ, „Uspostava i djelovanje redarstvenog aparata i Ustaške narodne službe u Slavonskom Brodu 1941.-1943.“, str. 164-166; I. JELIĆ, „Prilike u Brodu 1941.-1945. godine“, str. 283-284; Z. TOLDI, *101 brodska priča, knjiga četvrta*, str. 109; Posavska Hrvatska, br. 5., (14.6.1941.). str. 1.

²¹ S.HREČKOVSKI, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, str. 92; D. KOVAČIĆ, „Uspostava i djelovanje redarstvenog aparata i Ustaške narodne službe u Slavonskom Brodu 1941.-1943.“, str. 166.

²² HDA, *Velika župa Posavje*, kut. 14., t.275/45 broj:490/45.

1942.g. tu je dužnost obavljao ing. Viktor Šarić. Uz njih su bila i dva pobočnika, Stjepan Salamunović, zadužen za promidžbu i Vlado Šimunović odgovoran za gospodarstvo.²³

2.3. Rasni zakoni i politički progon Srba, Židova, Cigana i komunistima

2.3.1. Srbi

Većina Hrvata uspostavu NDH dočekala je kao ostvarenje svojih stoljetnih snova za vlastitom državom u kojoj će moći bez represije, nesmetano razvijati svoje nacionalne osjećaje. Slom Kraljevine Jugoslavije u hrvatskom je narodu dočekan s olakšanjem. Hrvatski narod smatrao je kako je napokon propala država u kojoj su oni bili u političko-nacionalnom smislu građani drugoga reda, gdje su svakodnevno bili izloženi pritisku režima koji je u ime jugoslavenske ideje provodio svoje ciljeve velikosrpske politike. Zato je NDH u početku kod većine građana dočekan kao konačno rješenje hrvatskog nacionalnog pitanja. Slično raspoloženje i stanje duha u prijelomnim danima 1941.g. vladalo je i u Brodu. Tada su bile još uvijek svježije uspomene na sibirjske žrtve iz 1935.g. i na druge nacionalne nepravde, pa je ljudima bilo teško procijeniti kakva će to biti nova država. Neki nekontrolirani, neodmjereni i nespretni postupci novih vlasti u početku su bili shvaćani kao nesnalaženje i nužda za učvršćivanje tek proglašene države. U prvim danima kada je došlo do uhićenja stvarnih i potencijalnih protivnika NDH, otpuštanja s posla Srba i Hrvata koji su ranije zauzimali ključne položaje ili su bili poznati po svojim projugoslavenskim stavovima, nisu izazvali u javnosti neku posebnu uznemirenost. Ipak, u novi je redarstveni, odnosno policijski aparat u Brodu na Savi, odmah ušlo nekoliko policajaca i agenta iz bivše Kraljevine Jugoslavije koji su dobro poznavali prilike i ljude na ovom području i mogli su odmah poduzeti mjere protiv onih koji su ugrožavali učvršćivanje i opstanak nove vlasti. Smatralo se da nova ustaška vlast u tim prijelomnim danima postupa kao što bi postupila i svaka druga vlast, pogotovo u ratnim prilikama. Međutim, razvoj događaja koji je nastupio vrlo brzo poljuljao je povjerenje lokalnog stanovništva u ustašku vlast. Vlast je počela obračunavanje sa svojim protivnicima na političkoj, rasnoj i nacionalnoj osnovi, na vrlo radikalna način. Budući da su brodske Srbi u bivšoj državi bili favorizirani, na svim razinama i većinom u službi velikosrpske

²³ D. KOVAČIĆ, „Uspostava i djelovanje redarstvenog aparata i Ustaške narodne službe u Slavonskom Brodu 1941.-1943.“, str. 167.

politike, prvi su došli pod strogi nadzor ustaša. Prva hapšenja Srba bila su provedena u travnju 1941. godine prilikom „čišćenja“ upravnog aparata od „nepoželjnih elemenata u upravnom aparatu“, te istaknutijih osoba u ranijem političkom životu grada. Ljudi na vlasti novonastale države bili su uvjereni da Srbi nikada neće prihvatiti nikakvu nezavisnu hrvatsku državu i da će se protiv nje boriti na razne načine s ciljem da je sruše i pokušaju stanje vratiti na razdoblje prije 1941.g. Zbog toga su ustaše odmah nakon preuzimanja vlasti, a na temelju raznih zakonskih odredbi, Srbima ograničili kretanje, viđenije osobe srpske nacionalnosti pritvorile su na dulje ili kraće vrijeme, a neke su poslali u logore. Tako su u Gradskom redarstvu u Brodu 11. travnja 1941.g. bili pritvoreni dotadašnji redarstveni agenti i službenici srpske nacionalnosti. Ostali građani srpske nacionalnosti pozvani su da predaju oružje, radio prijarnike, fotoaparate, pisaće strojeve i druge vrijednije predmete. Tih dana Srbi u Brodu bili su opterećeni kontribucijom, odnosno porezom koje im je nametnuo prvi gradonačelnik u novoj vlasti Slavko Vrgoč. Prikupljeni novac navodno se koristio za organiziranje vojnih jedinica u gradu. Krajem lipnja, na intervenciju viših upravnih vlasti, daljnje raspisivanje kontribucija bilo je zabranjeno.²⁴

U to vrijeme razrađivali su se planovi o masovnom iseljavanju Srba s broskog područja, ali ti planovi nisu nikada ostvareni. Plan je bio, prema sporazumu između Njemačke i NDH, koji je potpisan 4. lipnja 1941.g., trebalo je preseliti Srbe s područja NDH u Srbiju, s tim da se u zamjenu primi isti broj Slovenaca u NDH. Na području Kotarske oblasti Brod tijekom lipnja i srpnja 1941.g. provedena je registracija svih Srba doseljenih nakon 1. siječnja 1900.g. Gradsko poglavarstvo u Brodu na Savi primilo je oglas s naredbom Ministarstva unutarnjih poslova 9. lipnja 1941.g. Naredba je glasila da se „pozivaju svi Srbijanci, koji borave na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske da se u roku od 10 dana računajući od dana proglašenja ove naredbe prijave općinskom, odnosno gradskom poglavarstvu svog boravišta. Ova se naredba odnosi na sve Srbijance koji su se doselili na područje NDH poslije 1. siječnja 1900.godine, kao i na njihove potomke ma kojega oni zvanja bili, dakle i na seljake. Tko se od navedenih ne odazove ovom pozivu na prijavu u označenom roku, smatrat će se ratnim zarobljenikom i bit će odveden u zarobljenički logor...“. Također, prijetilo se i onima koji bi krili nekoga. „Isto tako postupajuće se sa svakim, za koga se dokaže, da je znao za Srbijanca, koji se ne prijavljen krije, a ne bude to vlasti prijavio.“ Dana, 23. srpnja 1941.g. stigla je okružnica u kojoj je

²⁴ S. HREČKOVSKI, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, str. 39-40; D. KOVAČIĆ, „Uspostava i djelovanje redarstvenog aparata i Ustaške narodne službe u Slavonskom Brodu 1941.-1943.“, str. 168; I. JELIĆ, „Prilike u Brodu 1941.-1945. godine“, str. 285.

naređeno „središtu Redarstva, Kotarske oblasti/grad, mjesto/ provede u roku od 15 dana registriranje svih Srba kao i onih koji su bili kada pravoslavne vjere...“. Gradsko poglavarstvo izdalo je oglas 21. studenog 1941.g. u kojem daju naputak tko bi se sve trebao smatrati Srbinom. U njemu navode da će se „kao Srbin smatrat u načelu svaki onaj, koji je pravoslavne vjere. Iznimku činit će oni, kojima bude posebice priznato pravo na služenje s oružjem u hrvatskom domobranstvu, jer samo vjera nije pun kriterij da je netko velesrbin.“ U obzir za iseljenje predviđeno je oko 2.000 srpskih obitelji iz 15-ak sela s broskog područja s miješanim stanovništvom. Za iseljenje su prvo bili predviđeni pravoslavni svećenici koji su uhićeni na cijelom području NDH u noći s 9. na 10. srpnja 1941.g. Svi pravoslavni svećenici na području Broda bili su zajedno s članovima svojih obitelji uhićeni i kamionima odvezeni u Brodsku tvrđavu gdje je bilo organizirano sabiralište. S te lokacije su otpremljeni u sabirni logor Caprag kod Siska, a 4. kolovoza 1941.g. zajedno s ostalim uhićenim pravoslavnim svećenstvom s područja NDH deportirani su u Srbiju.²⁵

O zločinima i teroru koji su se dogodili nad srpskim stanovništvom prisjetio se citirani autor Branko Zakošek u svojoj knjizi. Navodi: „Dana 26. 8. 1941. godine ustaše su vodili preko drvenog mosta ispred naše kuće transport srpskih seljaka uhićenih u Bosni. Pojedini uhićenici pokušali su se spasiti skokom s mosta u Savu, što je bio povod ustašama da po njima počnu pucati iz pušaka. Ustašama su se pridružili njemački vojnici koji su se u to vrijeme nalazili na kupalištu. (Kako navodi Uzelac-Schwendemann, tu se radilo o pedesetak ljudi iz kolone od 170 Srba koji su bili uhićeni u okolici Bosanskog Broda, ostatak preživjelih ljudi su deportirani u sabirni logor u Slavonskoj Požegi.) Drugi slučaj bio je posljedica likvidacije zatočenika u logoru Jasenovac. Leševe mnogih ubijenih logoraša ustaše su pobacali u Savu i pustili da ih rijeka odnese nizvodno. Mnogi su bili povezani žicom u veće skupine koje su plovile Savom, kao mali otočići od ljudskih tijela. Svi takvi zločini izazivali su ogorčenost građana i većina njih razmišljala je kako se uključiti u otpor takvoj vlasti.“²⁶

Ustaški režim bio je nemoćan u pogledu priključivanja hrvatskog stanovništva u svoje akcije usmjerene protiv srpskog stanovništva. Brodski Hrvati nisu osvetnički

²⁵ HDA, *Velika župa Posavje*, kut. 1, sig. 23076; *Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji, Knjiga I*, str. 26, 290; S. HREČKOVSKI, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, str. 41-45; I. JELIĆ, „Prilike u Brodu 1941.-1945. godine“, str. 285; D. KOVAČIĆ, „Uspostava i djelovanje redarstvenog aparata i Ustaške narodne službe u Slavonskom Brodu 1941.-1943.“, str. 168-169.

²⁶ B. ZAKOŠEK, *Moje dvadeseto stoljeće*, str. 25; STRIBOR UZELAC- SCHWENDEMANN, *Dogodilo se jednom u Brodu*, Publicum, Slavonski Brod, 2008.g. str. 355.

postupili, a odnos lokalnih vlasti prema Srbima nisu odobravali. Većina građana je zbog uhićenja Brođana Srba bila ogorčena s tim postupcima nove vlasti. Među njima su bili njihovi prijatelji i poslovni partneri. Također, s neodobravanjem se gledalo i na prevođenje Srba iz pravoslavne u katoličku crkvu, koje se provodilo do osnivanja Hrvatske pravoslavne crkve 1942.g. Kroz 1941. godinu donesen je niz zakonskih odredbi koji su se odnosili na Srbe. Tako je 25. travnja izdana „Zakonska odredba o zabrani ćirilice“, a 3. svibnja „Zakonsku odredbu o prijelazu s jedne vjere na drugu. Sredinom srpnja izdana je naredba o ukidanju naziva „srpsko-pravoslavna vjera“ s obrazloženjem da nije više u skladu s novim državnim uređenjem pa je određeno da će se u budućnosti upotrebljavati naziv „grko-istočna vjera“. U jesen 1941. i zimu 1942.g. procesi „prelaska Srba na rimokatoličku vjeru“ na području Broda na Savi bili su intenzivniji. Pokršćavanje Srba u kotaru Brod obavljeno je do kraja travnja 1942. godine. Na adresu Velike župe Posavje stigla je odredba od 12. 9. 1941.g. koju je donio Ante Pavelić, a po njoj je osnovano „Državno Ravnateljstvo za ponovu po Ministarstvu Bogoštovlja i Pravosudja zasebni vjerski odsjek, koji je preuzeo na se sav rad oko prelaza Srba grkoistočne vjere na katoličku, te mora voditi u evidenciji sve prelaze grkoistočne vjere... Svi pak oni, koji su prešli s grkoistočne vjere na katoličku ili muslimansku, ili koji kane preći uživaju podpunu zaštitu državljanstva i građanstva Nezavisne Države Hrvatske, te im se ne smije ništa dogoditi.“ Na kraju dokumenta piše i posebno upozorenje koje glasi: „...Grkoistočnjake ne smije se siliti da prigrlje jednu ili drugu vjeru, već da im se u tome mora dati podpuna sloboda. U koliko bi se unapried ponovio kakav slučaj prisiljavanja i ograničavanja slobode ili pak samo prijetnje, kaznit će se najstrože takav postupak...“. U Brodu je oko 700 Srba pravoslavaca (što je bilo oko 50% ukupnog broja Srba u gradu) prešlo u rimokatoličku crkvu, iz straha ili na vlastiti zahtjev kako bi zaštitili živote i imovinu. Vrlo mali broj Srba ostao je pošteđen terora, dio njih je pošteđen jer su služili kao „tehničko osoblje u privrednim područjima“ i zatraženo je da se „Srbi zadrže na područjima gdje su neophodno potrebni.“²⁷

2.3.2. Židovi

Od Srba u puno težem položaju našli su se Židovi, protiv kojih su ustaške vlasti, a i pod velikim pritiskom nacista, odmah primijenile najradikalnije mjere. Rješavanje

²⁷ S. HREČKOVSKI, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, str. 45; B. ZAKOŠEK, *Moje dvadeseto stoljeće*, str. 23; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, str. 164-165., 176-177; HDA, *Velika župa Posavje*, kut. 2, t. 361/1941; HDA, *Velika župa Posavje*, kut. 2., sig. 23139.

pitanja Židova u NDH imalo je svoj uzor u rasnoj politici Trećeg Reicha, teror prema Židovima doslovno je iskopiran metodom njemačke rasne politike. Progon nad Židovima temeljio se na nizu zakonskih odredbi koje su bile uređene po uzoru na nacionalsocijalističku metodu „rješavanja“ židovskog pitanja. U prvim mjesecima NDH donesene su odredbe o „rasnoj pripadnosti“, „o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda“, o „zaštiti narodne arijske kulture hrvatskog naroda“, o „promjeni židovskih prezimena i označavanju Židova i židovskih tvrtki“ i niz drugih koji su imale za cilj fizičko i ekonomsko istrebljenje Židova. O Židovima brodsko lokalno glasilo Posavska Hrvatska već je u rujnu 1939.g. objavilo članak kojim se počelo s laganima podbadanjem Židova u gradu pod naslovom „Broj Židova u Jugoslaviji“, u njemu je napisano između ostalog kako je „cionistički zagrebački časopis Židov“ objavio podatke u postocima koliko gdje Židova živi u Jugoslaviji i što su po zanimanju. U zaključku stoji da su oni vrlo dobro svi zbrinuti, a po zanimanju su većinom trgovci, industrijalci, novčari te unosnih znanstvenih profesija. „Kada bi netko uzeo stanje i život i prehranu katolika u Jugoslaviji, kao i njihovo uposlenje u svim granama narodnog života- kako bismo samo poraznu sliku dobili! Prema statistici Saveza židovskih bogoštovnih općina skoro sva židovska djeca posjećuju gimnaziju u Hrvatskoj ili sveučilište jer su imućni ljudi. Među obrtnicima ih ima samo 40.“ Osim općih odredbi odnos prema Židovima obilježen je i donošenjem raznih odredbi lokalnog karaktera. U Brodu na Savi donošenje tih lokalnih naloga inicirali su Nijemci predstavnici lokalnog zapovjedništva.²⁸

Prva u nizu za Židove ponižavajuća odredba, nalazila se u oglasu koji je stigao iz Gradskog poglavarstva a potpisao ga je Slavko Vrgoč 5. svibnja 1941.g. koji je glasio: „Na osnovu zapovijesti Mjesne komande u Slavonskom Brodu od 5. V. 1941. daje se na znanje građanstvu sljedeće: Svi Židovi dužni su pozdravljati njemačke i hrvatske oficire.“ Nedugo nakon toga, 17. svibnja 1941.g., Gradsko poglavarstvo izdalo je oglas preko kojeg je naređeno „Svim Židovima i pripadnicima Židova zabranjuje se svaki pristup i zadržavanje u javnom i gradskom kupalištu. Prekršitelj ove naredbe bit će najstrože kažnjen. Vlasnici kupališta imaju ispisati i na vidno mjesto prilijepiti ovo naređenje.“ Već ranije citirani Branko Zakošek osim što je svjedočio o teroru nad Srbima, prisjetio se u svojoj knjizi i o ustaškom teroru nad Židovima koji je postajao sve gori. „Krenulo se s uhićenjem Židova.“ Prisjetio se da su svi Židovi morali nositi na rukavu ili prsima svoje

²⁸ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, str. 163., 178-179; S. HREČKOVSKI, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, str. 46-47; *Posavska Hrvatska*, br. 14, (16.9.1939.), str. 3; *Grada za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji, Knjiga 1*, str. 15.

odjeće Davidovu zvijezdu. Bili su ponižavani tako da su morali obavljati najprljavije poslove po gradskim ulicama kao što je metenje ulica i skupljanje smeća. Autor navodi kako je tada mučno bilo gledati poznate brodske intelektualce i druge ugledne građane starije dobi kako obavljaju taj ponižavajući posao. Nakon toga otpremali su ih željeznicom navodno na prisilni rad.“ Još jedan u nizu oglasa koje je također potpisao gradonačelnik Slavko Vrgoč, glasilo je da je od 4. lipnja 1941.g. izašla naredba o promjeni židovskih prezimena i označavanju Židova i židovskih poduzeća. Dva dana kasnije stigla je nova naredba po kojoj je određeno da „Židovi koji su promijenili svoje prezime prije 1. prosinca 1918.g., ne smiju se služiti više tim prezimenom, nego ranijim, to moraju prijaviti u roku od 8 dana redarstvu...“. Također u istom oglasu je pisalo da na „napisanim pločama židovskih tvrtki u roku od osam dana kraj imena tvrtke moraju napisati jednako veliki slovima i označiti ime i prezime Židova vlasnika odnosno suvlasnika...“ Niže u oglasu pisalo je i „Židovi po rasi ne smiju na sebi nositi hrvatske narodne boje ni arijske embleme, niti ih isticati na svojim stanovima, ustanovama i poslovnicama. Isto tako Židovi po rasi stariji od 14 godina imaju nositi kada su izvan vlastitog stana vidljivo na lijevoj strani prsiju limenu žutu pločicu promjera 5cm, a u sredini iste veliko slovo Ž, dužine 3, a širine 2 cm crno napisano. U roku od 8 dana imaju židovske trgovine nositi na svim izlozima i ulaznim vratima u sredini 150cm visoko i vidljivo žuti list iz papira veličine 16x25cm s jasno istaknutim crnim natpisom židovskih tvrtka. A napisane ploče poslovnica, poduzeća i vršitelja slobodnih zvanja označuju se tako, da se na njima ili pored njih pričvrsti limena ploča u veličini od 8x8cm žute boje s jasno istaknutim crnim slovom Ž, u sredini...“. Sredinom srpnja 1941.g. Gradsko poglavarstvo izdalo je oglas: „Pozivaju se svi Židovi i sve osobe koje se u smislu točke 3. Zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti od 30. travnja 1941. smatraju kao Židovi, nastanjeni u gradu Brodu na Savi, da u neprekoračivom roku od 24 sata od danas predadu kod ovog Gradskog poglavarstva u sobi broj 7 svoje kino i foto aparate i kino projektore, pod prijetnjom zakonskih posljedica.“ Dva mjeseca kasnije, 17. rujna 1941.g. Gradsko poglavarstvo donijelo je novu odredbu koja je glasila: „Pozivaju se svi Židovi od 18-60 godina da se počam od 18. IX. 1941. imadu svatko jutro u 7 sati prijaviti u gradskom poglavarstvu, odakle će biti upućivani na prisilan rad. Ukoliko se koji ne odazove ovoj odredbi, bit će opet pritvoren u logoru i iz pritvora će ići na posao. Nadzor i kontrola bit će stroga.“²⁹

²⁹ *Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji, Knjiga 1*, str. 20, 25, 57, 161; B. ZAKOŠEK, *Moje dvadeseto stoljeće*, str. 25.

Teroru nad Židovima u gradu pridružilo se i uredništvo Posavske Hrvatske koje je u međuvremenu i promijenilo naziv u „Ustaško glasilo“. Posavska Hrvatska je prvi put izašla s podnaslovom hrvatsko ustaško glasilo 16. lipnja 1941.g. novi urednici Zeno Wolf i Josip Puzstay zamijenili su staru banovinsku garnituru urednika. Josip Puzstay rođen je u Donjim Andrijevcima 1923. godine a u uredništvu Posavske Hrvatske radio je na propagandi ustaške i nacističke ideologije. Često je objavljivao priloge o svakodnevnici ustaškog Broda. Zeno Wolf bio je dio uredništva za vanjsko-politička pitanja. Cjelokupna se antisemitska propaganda odvijala, pod njegovim nadzorom i uputama. Zeno Wolf bio je glavni urednik propagandnog dijela što se tiče holokausta u gradu. Posavska Hrvatska svojim je šovinističkim člancima pridonosila još većem ponižavanju židovske populacije koja živjela u gradu. Tako je u kolovozu 1941.g. osvanuo naslov članka u Posavskoj Hrvatskoj „Židovi među nama!“. U tekstu ispod stoji: „Hrvatska Bogu hvala spada među zemlje u kojima postotak Židova nije katastrofalno velik- no ipak je taj mali postotak Židova imao vrlo veliki postotak udjela u hrvatskoj privredi, industriji, bankarstvu, novinarstvu...“ Dalje piše: „Zanimanja u kojima se Židov bavim moraju u prvom redu biti unosna, a uz to što lakša jer tjelesni rad troši tijelo... Prije ovoga rata mogli smo često vidjeti ovu sliku: radnici i niži činovnici- arijevcu muče se od jutra do mraka u tvornici da bi zaradili koricu kruha...Svi oni ovako bijedno životare, a za koga? Za tvorničara Židova!“ Nadalje stoji u tekstu da u Brodu živi 480 Židova, a samo nekoliko u okolici na selu jer je njima ispod časti raditi kao radnik poljoprivrednika...“ Na kraju članka zaključak autora: „Sad smo ukratko razmotrili i iznijeli na svjetlo dana neke stvari o kojima se prije nije moglo pisati, pa neka to bude mali prilog onima koji još nisu znali što je to židovsko pitanje. To neka otvori oči i onoj nekolicini samilosnih duša koje su na opravdane redarstvene mjere samo klimale glavama govoreći: *Pa konačno su i Židovi ljudi. Već im se mnogo toga učinilo. Bilo bi vrijeme da ih se pusti na miru.* Dao Bog da i njima bude jasno što je to židovsko pitanje!“ Sredinom rujna izašao je novi članak naslovljen „Davidova zvijezdo tvoja svjetlost slabi!“ U podnaslovu stoji: „Razmatranje u povodu velebrne proslave u znaku slova V u Brodu“ „Velika manifestacija koja je u našem gradu održana u subotu 6. o. mj. u znaku slova V- u znaku pobjede Njemačke i njenih saveznika nad židovsko-masonskim plutokratima, pobjeda rada i poštenja nad zlatom pakosti...“³⁰

³⁰ Posavska Hrvatska, br. 9, (23.8.1941.), str. 2; Posavska Hrvatska, br. 10, (13.9.1941.), str. 2; HRVOJE ČAPO I ĐORĐE MIHOVILOVIĆ, „O preobrazbi lista Posavska Hrvatska u glasilo ustaškog režima“, u: Radovi- Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb, 2004., str. 200.

Prije nego su deportirani svi Židovi iz grada, suočavani su s mnogobrojnim ponižavanjima. Prije svega počeli su dobivati otkaze na poslovima samo zato što su bili Židovi. Jedan od mnogobrojnih primjera dokumenata koji svjedoče o otkazima Židova je i ovaj. U tom dokumentu izvjesna Marija Oppenheimer šalje molbu Velikom Županu: „Udata sam za dr. Oppenheimera Friedricha, kemičara u tvornici Vagona, kojemu je tvornica otkazala službu. Moj muž po rasi je Židov, a ja sam Hrvatica. Gubitkom službe moga muža pogođena sam i ja, pošto nemam nikakvog imetka i prihoda... situacija bi mi izgledala posve bezizlaznom, kad ne bih imala nada u pomoć g. Velikog Župana“ U međuvremenu Židovi su susretani s različitim vrstama ponižavanja. Prvo su krajem svibnja sve knjižare i knjižnice u Brodu na Savi „očišćene“ od inkriminiranih knjiga, kao i knjiga tiskanih ćirilicom. Nadalje, Židovi se nisu smjeli pojavljivati na tržnici prije 10 sati, a u trgovine su smjeli zalaziti samo od 15 do 17 sati. Zabranjeno im je bilo posjećivanje javnih lokala, vršena su iseljavanja na gradske periferije, imenovani su povjerenici u židovskim radnjama, poduzećima i tvornicama i sl.³¹

Nakon što su poniženi i stavljeni na margine u društvu Židovima su počeli uzimati imovinu. Prvo su svi Židovi morali prijaviti svu pokretnu i nepokretnu imovinu novoosnovanom Uredu za obnovu privrede. Nalog za prijavu imetka u Brodu na Savi izdan je 28. lipnja 1941.g., a nadzor nad prisvojenim trgovačkim radnjama preuzela je podružnica „Hrvatskog radiše“. U listopadu 1941.g. u Posavskoj Hrvatskoj izašao je članak pod naslovom „I to prestaje“, tekst ispod je glasio: „Upravo su u toku velike promjene u vlasništvu nekih brodskih trgovina. Židovske trgovine prelaze, naime, u ruke arijevacu. Time nestaje jednog velikog zla, a arijcima se pruža prilika da živilje učestvuju u trgovini što im do sada nije bilo moguće...“ U idućem broju Posavske Hrvatske došla je objava o pod naslovom „Zakonskoj odredbi o podržavljenju imetka Židova i židovskih poduzeća.“ Nastupila su useljavanja u prazne židovske kuće. U jednoj takvoj nastanio se i tajnik Velike župe Posavje koji se uselio u kuću Rudolfa Spitzera u Pilarevoj ulici na prvom katu. Po zakonskoj odredbi sve prazne židovske kuće bile su u vlasništvu NDH. Jedna od metoda redarstvenih agenata u prisvajanju Židovske imovine u Brodu bila je i pritvaranje židovskih građana, nakon čega bi u zatvoru od njih i njihovih obitelji iznuđivali nakit i druge vrijednosti. Zbog prisvajanja židovske imovine došlo je do oštih sukoba između pojedinih ustaških skupina. Da bi se smirilo takvo stanje, iz Zagreba je

³¹ HDA, *Velika župa Posavje*, kut. 2., sig. 26727; S. HREČKOVSKI, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, str. 47; ANĐELKO BARBIĆ, „Teror na Židovima u Slavoniji za vrijeme II svjetskog rata“, u: *Zbornik HISB br. 21*. Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod, 1984., str. 365.

početkom 1942.g. došao državni tajnik Aleksandar Seitz i uhitio sedam agenata, izvidnika, na čelu s Josipom Korajlijom. Oni su prebačeni u Zagreb gdje su ponovno stavljeni u službu, ali na druga područja. Većina židovske imovine u gradu prodavana je na javnoj dražbi, njihove stvari su ostali građani mogli kupovati nakon što bi predali zamolbu i ispunili uvjete za kupovinu, sve to je organiziralo Gradsko poglavarstvo.³²

Nakon što su do kraja poniženi krenulo se s deportacijom Židova iz grada. U drugoj polovici 1941.g. gotovo svi muškarci Židovi su uhićeni i deportirani. Preostale žene i djeca, u zimu 1941.g., bili su izbačeni iz svojih kuća i stanova i raseljeni, tj. getoizirani. Brodska geta preostalih židovskih žena i djece nalazila su se na nekoliko mjesta. U ulici Josipa Stadlera (danas Štampareva ulica). U Zvonimirovoj ulici (danas Strossmayerova), u Vrazovoj ulici u Zrinskoj itd. Dana 23. veljače 1942. godine židovske žene i djeca su pohapšeni i odvedeni u hotel Jankomir, a onda transportom u logor Đakovo. Oni koji su uspjeli preživjeti hladnoću, glad, tifus i dizenteriju, od 15. lipnja do 15. srpnja 1942. dopremljeni su u Jasenovac. Vagoni su tu danima stajali zaključani na kolosijeku i u njima su žene i djeca masovno umirali od žeđi, vrućine i gladi. Na kraju su preživjeli bili prevezeni preko Save gdje su pobijeni. Preostali brodski Židovi pohapšeni su s 23. na 24. siječnja 1942.g. O tom događaju svjedoči dokument u kojem Veliki župan dr. Vladimir Sabolić izvještava kako su „svi brodski Židovi naredbom, Židovskog odsjeka, Ministarstva unutrašnjih poslova, pohapšeni 23. na 24. siječnja 1942.“ Toj naredbi je prethodila afera bosanskobrodskog gradonačelnika Mate Šakića. Protiv Šakića bila je otvorena istraga zato što je 15. i 21. siječnja 1942. dao propusnice Židovima Olgi Krauss, Berti Pollak i Julijusu Goldbergeru da isele u talijansku okupacijsku zonu, iako je postojala zapovijed da se propusnice ne smiju izdavati. Afera je završena naredbom Židovskog odsjeka Ministarstva unutrašnjih poslova da se 23. i 24. siječnja pohapse i deportiraju svi Židovi iz oba Broda. Svi uhićeni privremeno su, do deportacije, držani u 17 prostorija hotela Jankomir.³³

U svim slavonskim gradovima sinagoge su bile uništene, demolirane ili pretvarane u skladišta, radionice i konjušnice. Jedina sinagoga u gradu odmah na početku rata i

³² *Posavska Hrvatska*, br. 14, (11.10.1941.), str. 5; *Posavska Hrvatska*, br. 15, (18.10.1941.), str. 4; S. HREČKOVSKI, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, str. 47; HDA, *Velika župa Posavje*, kut. 6, sig. 3662; I. JELIĆ, „Prilike u Brodu 1941.-1945. godine“, str. 286; MUZEJ BRODSKOG POSAVLJA, *Zbirka plakata, kalendara i sitnog tiska*, br. 20379.

³³ A. BARBIĆ, „Teror na Židovima u Slavoniji za vrijeme II svjetskog rata“, str. 377; STRIBOR UZELAC SCHWENDEMANN, *Židovski Brod*, Posavska Hrvatska, Slavonski Brod, 2011.g. str.115; <http://www.sbperiskop.net/kolumne/stribor-uzelac/stribor-uzelac-schwendemann-ustaski-brod>, (10.12.2019.); S. UZELAC SCHWENDEMANN, *Dogodilo se jednom u Brodu*, str. 39; S. UZELAC SCHWENDEMANN *Stare brodske gostionice*, str. 74.

dolaska njemačke vojske, oskvrnuta je i pretvorena u skladište za potrebe njemačke vojske. O tome je izvijestila i Posavska Hrvatska napisima da je „od broskog židovskog hrama njemačka vojska napravila svoje skladište.“ U bombardiranjima Broda 1944. godine i 1945.g. više puta je pogođena avionskim bombama i do temelja razrušena. Još za vrijeme NDH uklonjeni su ostaci njenih ostataka. Danas je na tom prostoru zgrada FIN-e, a 1995.g. podignuta je spomen ploča od strane židovske brodske općine ispred zgrade Fine.³⁴

Neki Židovi s područja Slavenskog Broda uspjeli su se spasiti, početkom 1942. godine na osnovu molbi i izvršenih intervencija, oni koji su bili u mješovitim brakovima, bili su oslobođeni iz logora Jasenovac. Jedino oni Židovi koji su se na vrijeme odlučili za bijeg u Dalmaciju koja je bila pod talijanskom okupacijskom zonom uspjeli su preživjeti torturu. Stribor Uzelac Schwendemann autor je knjige „Leksikon mrtvih“ u njemu je naveo sva imena i prezimena koja je pronašao tijekom svog istraživanja o stradalim Židovima iz Broda i okolice. Radi se o Židovima od njihove pojave u Brodu sredinom 19. stoljeća do 1942.g. U njemu je abecednim redom navedeno 1632 osobe koje su život izgubile u vrijeme Drugog svjetskog rata sa šireg područja grada Slavenskog Broda. U tom leksikonu evidentirano je 474 brodskih Židova žrtava Holokausta (Jasenovac 252, Đakovo 163, Stara Gradiška 19, Auschwitz 8, Dahau 6, Jadovno 2, Sajmište Beograd 3, strijeljanih je 8, poginulih u partizanima 11, poginuli prilikom bombardiranja 2). U Brod se preživjelih nakon rata vratilo njih desetak. Koliko je brodskih Židova za vrijeme NDH stradalo nije precizno utvrđeno, ali prema približnim podacima računa se da je s područja Broda na Savi i okolice otjerano u logore oko 700 do 750 Židova, među kojima je bilo oko 400 djece. O Židovima Slavenskog Broda danas svjedoči groblje i spomen ploča na mjestu srušene sinagoge. U Brod se preživjelih nakon rata vratilo njih desetak. Prema posljednjem popisu stanovništva 2011.g. u Slavenskom Brodu registrirana su 3 Židova.³⁵

³⁴ A. BARBIĆ, „Teror na Židovima u Slavoniji za vrijeme II svjetskog rata“, str. 363; *Posavska Hrvatska*, br. 5, (14.6.1941.), str. 5; ZVONIMIR TOLDI, *101 brodska priča, knjiga druga*, Posavska Hrvatska, Slavonski Brod, 2012.g., str. 90.

³⁵ S. HREČKOVSKI, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, str. 47; STRIBOR UZELAC SCHWENDEMANN, *Leksikon mrtvih*, Posavska Hrvatska, Slavonski Brod, 2011.g., str. 5.-142; S. UZELAC SCHWENDEMANN, *Židovski Brod*; I. JELIĆ, „Prilike u Brodu 1941.-1945. godine“, str. 286.

2.3.3. Romi i komunisti

Ustaški teror osobito je pogodio Rome, kojih je na području NDH bilo oko 40.000. Oni su u odnosu na brojčano stanje najviše stradali od svih etničkih skupina. Gotovo svi su bili poubijani tek mali broj ih se spasio. I brodski Romi su prema istim zakonima o rasnoj pripadnosti stradali. Cijele obitelji slane su logore u kojima su likvidirani ili su, u teškim logoraškim uvjetima zbog slabije fizičke otpornosti vrlo brzo pomrli. Neki romi pokušavali su na razne načine izbjeći deportaciju u logore i sigurnu smrt, tako je dio njih počeo oblačiti odjeću koju je nosilo i građanstvo u Brodu na Savi. Gradske vlasti bile su obaviještene o tim događanjima. U oglasu koji je pristigao u Gradsko poglavarstvo stoji i napomena: „Poziva se naslovna oblast da spriječi na svaki način ovakvo prikrivanje Cigana. Upozoruje naslov da se nalog ne odnosi na Cigane muslimanske vjere, te Cigane koji imaju stalno boravište i pristojno građansko zanimanje.“ Sve romske obitelji iz grada i kotara Brod na Savi bile su do ljeta 1942. godine otpremljene u logore.³⁶

Najveći ideološko-politički neprijatelji ustašama bili su komunisti, protiv njih su ustaše u Brodu u početku poduzimali samo mjere predostrožnosti, pratili su njihova kretanja uz pojedinačna uhićenja i zadržavanja u pritvoru na nekoliko dana. Prva uhićenja komunista u Brodu na Savi provedena su uoči Prvog svibnja 1941.g. U znak opreza Predstojništvo gradskog redarstva pritvorilo je dvadesetak članova SKOJ-a i zadržalo ih u zatvoru 15-ak dana. Kasnije istoga mjeseca uhapšeni su bili Mika Babić, Stjepan Funarić, Ivan Senjug, Branko Bjegojević. Senjug je dobio 10 dana zatvora, Funarić 15, Nikola Babić 20. Nakon izvršenja kazni pušteni su kućama. Većeg i organiziranijeg progona komunista u tim trenucima nije bilo, iako se u zatvoru redarstva nalazili na trenutke i po tridesetak pripadnika komunističkog pokreta. Jedan od razloga zašto nije tada bilo više akcija protiv komunista bio je dogovoreni njemačko-komunistički „Pakt o nenapadanju“, koji je sklopljen 23. kolovoza 1939.g. Također u to vrijeme redarstvene vlasti u Brodu na Savi nisu imale kvalitetnu i točnu evidenciju o kretanju i broju komunista jer su u tim danima brodski komunisti izveli akciju u kojoj su ukrali komunističke kartoteke iz Gradskog redarstva. Davor Kovačić u svom znanstvenom članku „Uspostava i djelovanje redarstvenog aparata i Ustaške narodne službe u Slavonskom Brodu 1941.-1943“ navodi kako je tu „akciju je izveo Vlado Markotić, iskoristivši položaj svoga oca koji je kao član desne struje HSS-a, preuzeo upravu u

³⁶ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, str. 182; HDA, *Velika župa Posavje*, kut. 5., sig. 23567; S. HREČKOVSKI, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, str. 48.

Redarstvu.“ O ovom događaju pisao je i Stribor Uzelac Schwendemann gdje ispravlja Kovačića i navodi kako je „Vlado Markotić, sin Filipa Markotića, još u studenom 1939. godine isključen iz Sveučilišne organizacije HSS-a u Zagrebu kao navodni komunist. Njegov otac Filip, kao politički moćan čovjek u prvim danima prevrata 1941.g., uništio je policijsku kartoteku politički sumnjivih osoba jer je i njegov sin bio evidentiran u toj kartoteci. Nakon toga sklonio je sina u Austriju, odakle je ovaj emigrirao u Ameriku. Vlado je umro 1994.g. Prilikom posjete Hrvatskoj 1990. godine susreli smo se i tada mi je ispričao ovu priču, usput dodavši, kako je uvijek bio lijevi HSS-ovac, blizak komunistima, a nikad organizirani komunist.“³⁷

Nakon napada Njemačke na Sovjetski Savez 22. lipnja 1941.g. promijenio se bitno odnos ustaša prema članovima KPH. Ustašama su komunisti bili glavni neprijatelji NDH, odnosno označeni su kao velika prijetnja novonastaloj državi. Protiv njih su od tada ustaške vlasti krenule puno oštrije postupati, provodeći sustavna uhićenja, pa i likvidacije. U noći 2. na 3. srpnja policija je izvršila raciju U Brodu na Savi, Podvinju i Brodskom Varošu. Komunisti su znali što ih čeka pa su na vrijeme pobjegli u okolne šume. Policija je pojačala nadzor nad kretanjem određenih osoba koje su se nalazile na popisima policije iz ranijeg perioda. Svi izlazi i ulazi u grad bili su pod strogom kontrolom. Do većih uhićenja došlo je već u ljeto 1941.g. na temelju okružnice Glavnog ustaškog stana od 15. i 30. srpnja 1941. godine. Većina uhićenih ipak je ubrzo puštena kućama, a nekoliko ih je kažnjeno zatvorom do mjesec dana jer im je dokazano da su kidali plakate, dijelili letke protudržavnog sadržaja, pisali parole protiv ustaša i slično. Diverzije i sabotaze koje su komunisti radili na području kotara Brod, organi vlasti NDH su iskoristili za pojačanu kontrolu određenih osoba i šira hapšenja i zatvaranja sumnjivih osoba. Počelo je i pritvaranje užih članova obitelji odbjeglih komunisti. U Hrvatskom državnom arhivu fond 254, „Velika župa Posavje“ postoji nekoliko desetaka dokumenata koji govore o uhićenjima članova obitelji ljudi koji su odbjegli u partizane. Vrlo često stizali su dopisi, izvještaji u sjedište Velike župe Posavje o odbjelim ljudima u partizane. Tako se navodi da je „pobjegla u partizane iz Podvinja Krajnović Dragica, službeno se vodila kao nestala, pretpostavlja se da je otišla za dečkom odmetnikom...“³⁸ Mnogo različitih primjera je bilo o bježanju ljudi u partizane koji su bili nezadovoljni novom vlasti. Gotovo kroz cijelu

³⁷ <http://www.sbperiskop.net/kolumne/stribor-uzelac/stribor-uzelac-schwendemann-ustaski-brod>, (10.12.2019.); S. HREČKOVSKI, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, str. 65-66., 88; D. KOVAČIĆ, „Uspostava i djelovanje redarstvenog aparata i Ustaške narodne službe u Slavanskom Brodu 1941.-1943.“, str. 170.

³⁸ HDA, *Velika župa Posavje*, kut. 6., sig. 23778.

1942. i 1943. godinu dokumentirani su prebjeci ljudi. Većinom su dokumenti naslovljeni s „Odmetnuće mladića i djevojaka iz Broda na Savi“. U jednom od dokumenata stoji kako se „može lako uočiti djelatnost komunista koji su se svim silama bacili na vrbovanje mladića i djevojaka za „odmetnuće“ u šumu. Na dan 6. siječnja 1942.g. „nestalo“ je oko 50 djevojaka i mladića. Zbog sve više slučajeva prebjega, vlasti su odlučile hapsiti članove najuže obitelji odbjeglih. Postoje dokumenti u kojima ostali članovi obitelji, šalju molbe da im se puste roditelji, braće, sestre iz zatvora.³⁹ Nakon hapšenja komunista i njihovih obitelji ponovo je bio uhapšen i Nikola Babić Mika, prilikom dolaska u Brod na Savi. Mika Babić dobio je zadatak da izvrši atentat u Brodu na Pavelićevog vojskovođu Kvaternika i njemačkog poslanika u NDH Kasche-a. Prepoznat je od strane ustaške policije, odveden je prvo u Andrijevce, pa u Osijek i onda u Zagreb. Nekoliko dana kasnije uhapšen je i Josip Kavaj. Već 15. rujna bili su upućeni u Zagreb na Prijeki sud. Suđenje je održano 29. rujna 1941.g. a presuđeno je da se Josip Kavaj i Nikola Babić osuđuju na smrt strijeljanjem. Kazna strijeljanjem izvršena je 22. listopada 1941. godine.⁴⁰

Redarstvo je nad određenim osobama pojačalo nadzor njihovog kretanja, uglavnom se to radilo o komunistima koji su bili registrirani na popisu policije, bilo da su iz prijašnjeg razdoblja, bilo sastavljenih na temelju prokazivanja ustaških doušnika i agenata. Tako je primjerice Župska redarstvena oblast doznala 30. rujna 1942.g. da se u kući Jagice Horvatić sastaju sumnjive osobe koje održavaju vezu s partizanima u okolici grada. Župska redarstvena oblast poslala je dopis Velikoj Župi Posavje: „Ova redarstvena oblast doznala je povjerljivo da se u Brodu u kući kod Horvatić Jagice sastaju sumnjive osobe koje održavaju vezu sa partizanima u bližnjoj okolini Broda. 29. IX. izvršili su redarstveni službenici premetačinu pomenute kuće, kojom prilikom je zatečen Godić Milan, strojobravarSKI pomoćnik, kod kojega je pronađen jedan novi revolver....Horvatić Jagica vlasnica kuće je već prije pobjegla u nepoznatom pravcu vjerojatno svome sinu koji se prema podacima nalazi u komunističkoj udarnoj grupi u šumama bližnje okolice...Preslušavanjem Godića doznalo se da je član „Skoja“ te da je pozvan kod Horvatić Jagice gdje se nalazio i odbjegli komunista Novak Franjo.... Ovom prigodom

³⁹ HDA, *Velika župa Posavje*, kut. 6., t.3547/1942; kut. 6., t. 3840/1942., sig. 23892; HDA, *Velika župa Posavje*, kut. 7., t. 108/1943., sig. 23941; kut.7., t. 230/1943., sig. 23967; kut. 7., t. 237/1943., sig. 23970; kut. 7., t. 235/1943., sig. 23969.

⁴⁰ S. HREČKOVSKI, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, str. 89-93; I. JELIĆ, „Prilike u Brodu 1941.-1945. godine“, str. 286; VLADIMIR REM, *Tragom prošlosti Broda*, Grafičko poduzeće Plamen, Slavonski Brod, 1965., Str. 70.

uhićeni su, Godić Milan, Vulić Ivan, Martinović Slavko, Luter Drago, Luter Ema, Makar Katica... Konačno istragom je utvrđeno da su u Brodu vršili vrbovanje mladića u partizane odbjegli Novak Franjo i Horvatić Jagica te ovdje uhapšeni Godić Milan.⁴¹

Za javnu sigurnost u gradu brinula se Župska redarstvena oblast, ali često je dobivala zapovijedi i od Nijemaca, predstavnika Mjesnog zapovjedništva. Brodska Župska redarstvena oblast dobila je dopis 14. ožujka 1942.g. od njemačkog zapovjedništva da će od tog dana do daljnjeg biti uspostavljen „redarstveni sat od 20 sati za sve vojne i civilne osobe“. U dopisu stoji „tko se poslije 20 sati nađe na ulici bit će odmah uhapšen“. Zamjenik upravitelja brodske Župske oblasti, odmah nakon primitka dopisa uputio se u njemačko zapovjedništvo. Tamo mu je rečeno da je zapovijed izdana zbog stanja pripravnosti u cijeloj zemlji i da će sigurnosnu službu u gradu preuzeti njemačka vojska koja će sve osobe, građanske ili vojne ako se poslije tog vremena nađu na ulici, uhititi. Tada je Marković kao zamjenik upravitelja brodske Župske redarstvene oblasti skrenuo pozornost njemačkim vlastima da bi bilo bolje i u općem interesu „da građanske vlasti, a i naše vojne vlasti i nadalje vrše svoju dosadašnju službu, a da njemačke vojne vlasti kao i do sada vrše sigurnosnu službu u svom djelokrugu“.⁴² Nakon ovog sastanka uspjeli su se dogovoriti da pitanje obavljanja službe sigurnosti u gradu bude riješeno prema prijedlogu ove oblasti. Određeno je da će zabrana kretanja gradom trajati od 20 h navečer do 7 h ujutro do daljnje odredbe ove oblasti. Lokalna policija je krajem 1941.g. i početkom 1942.g. provela opsežniju akciju protiv komunista, njihovih simpatizera i lijevo orijentiranih članova HSS-a, tada je uhićeno oko 70 osoba, a najviše članova partijskih ćelija u Tvornici vagona i na željeznici. U tim akcijama uhićeni su svi članovi broskog Mjesnog komiteta KPH pa je ilegalni rad komunista u gradu na duže vrijeme bio onemogućen. Hapšenje komunista i osoba koje su na razne načine pomagale partizanski pokret nastavilo se i tijekom 1943.g. i 1944.g., time su lokalne vlasti vrlo uspješno suzbijale njihov ilegalni rad u samom gradu, ali su bile prilično nemoćne izvan gradskog područja, koje su nadzirali partizani. U borbi protiv komunista i NOB lokalne vlasti NDH osim policijskim metodama počeli su se koristiti i vojnim. U jesen 1941.g. svim načelnicima općina bilo je naređeno da moraju organizirati mjesne straže. Tako su se organizirale oružane patrole, te lokalne oružane snage imale su glavnu zadaću da čuvaju sve važnije objekte od javnog značaja, kao što su pruga željeznička, mostove,

⁴¹ HDA, *Velika župa Posavje*, kut. 6., t. 3370/1942., sig. 23866.

⁴² HDA, *Velika župa Posavje*, kut. 3., t. 809/1942., br. 664/42; D. KOVAČIĆ, „Uspostava i djelovanje redarstvenog aparata i Ustaške narodne službe u Slavonskom Brodu 1941.-1943.“, str. 170-171.

tvornice, savsku obalu itd. Sudjelovali su i u pretresanjima terena s policijom. Pojačan je bio i nadzor nad obiteljima odbjeglih komunista i nad osobama koje bi mogle doći u bilo kakav kontakt s odbjelim komunistima.⁴³

Nekim komunistima koji su uspjeli pobjeći na vrijeme u partizane, oduzimana je imovina. U jednom od dokumenata nalazi se dopis koji šalje Ustaški stožer Velikoj župi Posavje: „Ovaj Stožer je sa povjerljive strane doznao da se u društvu *Sloboda* u Podvinju, vrvi komunistima i treba zabraniti djelovanje tog društva, predlaže Stožer. Također predlaže zatvaranje gostione Ivana Pavelića zvanog Ćire koji se nalazi među komunističkim odmetnicima a utvrđeno je da je dolazio kući. Budući da su se tamo uvijek nalazili ljevičari i ljudi skloni ljevičarstvu treba zatvoriti tu gostionicu...“⁴⁴ Ubrzo nakon ovog dopisa stiglo je rješenje u kojem se „oduzima pravo na vođenje krčme Ivanu Paveliću“, a kao razlozi navedeni su da je on kao vlasnik „odbjegao u komuniste i da taj lokal ugrožava državnu sigurnost“⁴⁵

2.4. Oružane snage

Oružane snage NDH činile su: Hrvatsko domobranstvo, Ustaška vojnica i Hrvatsko oružništvo (žandarmerija). Nešto kasnije nastale su i jedinice Domobrana, budući da su postojale stalne potrebe za jačanjem oružanih snaga unutar NDH. Domobranske jedinice bile su popunjavane redovnom mobilizacijom koja je bila zakonski propisana. Osim mobilizacije moglo se pristupiti i dobrovoljno. U travnju (24. travnja 1941.g.) pozive u vojsku u Brodu na Savi dobio je 71 obveznik. Pozive nisu dobivali Židovi, Srbi i pripadnici manjina. Područje NDH bilo je raspoređeno na pet divizijskih područja. Brod na Savi pripadao je pod Osječko divizijsko područje. Krajem rujna 1941. godine, provedena je nova teritorijalna podjela, od tada su uvedeni i zborovi. Sjedište Drugog domobranskog zbora bilo je u Brodu na Savi. U njegov sastav ušle su 3. i 4. pješadijska divizija sa sjedištima u Vinkovcima i Doboju. U proljeće 1942. godine zbog jeftinije radne snage koja je trebala služiti njemačkoj ratnoj industriji, ali i sprječavanja mogućih ustanaka u domobranske radne bojne redove pozivani su Srbi. Oni nisu dobivali nikakvo naoružanje i najčešće su bili odvođeni na rad u Njemačku ili su

⁴³ S. HREČKOVSKI, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, str. 90-95; ; I. JELIĆ, „Prilike u Brodu 1941.-1945. godine“, str. 286; SLAVICA HREČKOVSKI, „Hapšenja komunista i prva reagiranja na početak ustanka na okrugu Slavonski Brod 1941.“, u: *Zbornik HISB br. 16*, Slavonski Brod, 1979., str. 269-277.

⁴⁴ HDA, *Velika župa Posavje*, kut. 4., t. 1411/1942., sig. 23369.

⁴⁵ HDA, *Velika župa Posavje*, kut. 4., t. 1500, 1468/1942., sig. 23387.

korišteni u radovima na području NDH. U kolovozu 1942. godine u Brodu na Savi formirana je 8. radna bojna koja je brojila tisuću vojnika. Na zahtjev Nijemaca, sredinom 1943. godine napravljena je i druga reorganizacija vojnih snaga Domobranstva. Od tog trenutka dotadašnji sastavi pješadijskih divizija postali su lovački i gorski zdrugevi, ovakva reorganizacije napravljena je kako bi formacije oružanih snaga bile pokretljivije i efikasnije u borbi protiv oružanih snaga NOP-a. Tijekom rata domobranska vojska je i treći put bila reorganizirana, u prosincu 1944. godine, to je bio i posljednji put da se takvo što dogodilo. Tada su se spojile domobranske i ustaške jedinice i postale su operativne divizije, tu reorganizaciju izvršili su Nijemci. Od tada je u Brodu na Savi dislocirana 14. ustaško-domobranska divizija, koja je u svom sustavu imala 14. ustaški zdrug i 19. pješadijski zdrug. Obje jedinice su upotrijebljene za osiguranje željezničke pruge na dionici Slavonski Brod-Zagreb.⁴⁶

Ustaška vojnica- Oformljena je po uzoru na SS trupe u Njemačkoj. Struktura ustaške vojnice bila je organizirana tako da se sastojala od Poglavnikove tjelesne bojne (PTB), redovne djelatne bojne, pripremne ustaške bojne, pričuvne ustaške bojne, ustaški pomladak i vojno-radnu službu. U okviru oružanih snaga NDH ustaške vojnice imale su poseban status. Nisu bile podređene pod Ministarstvom Domobranstva nego Glavnom stožeru Ustaške vojnice, odnosno Poglavniku. Uz Brod na Savi najpovezanija bila je 4. ustaška pripremna bojna „Posavje“, koja je na ovome području formirana tijekom 1942.g. Tijekom 1944. godine završena je reorganizacija ustaških djelatnih bojni, nakon toga u Brodu na Savi nalazilo se sjedište XVI. Ustaškog stajaćeg zdruge s Posadnom i II željezničkom stražarskom bojnom. Pred kraj rata nastupila je prisilna mobilizacija svih muškaraca od 16 do 55 godina sa zadatkom da „Svaki svoje selo čuva i brani“. Svi takvi mobilizirani muškarci su potpali u tzv. Pučko-ustaške zdrugeve. Takav pučko-ustaški zdrug formiran je 2. prosinca 1944.g. sa sjedištem u Vinkovcima. On je u svom sastavu imao tri pučko-ustaške pukovnije: „Baranja“, „Vuka“, „Posavje“. U razdoblju od prosinca 1944. do ožujka 1945.g. ovaj zdrug bio je raspoređen na osiguranju komunikacija: Osijek-Vinkovci-Strizivojna-Brod i Osijek-Đakovo-Strizivojna.⁴⁷

Oružništvo (žandarmerija)- Od činovnika bivše Jugoslavenske žandarmerije nastalo je oružništvo, ono se odmah na početku stavilo u službu novim vlastima u NDH.

⁴⁶ S. HREČKOVSKI, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, str. 26-27; MLADEN COLIĆ, „Oružane formacije NDH u Slavoniji 1941.-1945.“, u: *Zbornik HISB, br. 13*, Slavonski Brod, 1976., str. 209-215.

⁴⁷ S. HREČKOVSKI, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, str. 28; F. Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, str. 108-109.

Ante Pavelić donio je odredbu 27. studenog 1942.g., po kojoj je Oružništvo dopalo pod Vrhovnu oružničku komandu, Ustašku vojnicu, odnosno Ustaškoj nadzornoj službi (UNS-u). Oružništvo je strukturirano tako da se dijelio na: pukovnije, krila, vodove i postaje. Krilno zapovjedništvo Brod u svom sastavu je imalo tri voda: Brod, Slavonska Požega i Pakrac. Na području kotarske oblasti Brod na Savi nalazile su se oružničke postaje u Brodu, Garčinu, Donjim Andrijevcima, Sibirju i Oriovcu. Svaka postaja imala je od šest do deset žandara na dužnosti. Osim sjedišta sastava pripadnika oružničkih snaga NDH, svoja sjedišta imale su u Brodu na Savi i njemačke vojne jedinice. Krajem svibnja 1941.g. nakon prebacivanja svojih snaga na istočni front, na području NDH položaje su preuzeli pripadnici 718. pješadijske divizije njemačke oružane snage. Dio njezinih četa i pričuvnih snaga bile su stacionirane tijekom 1941.g. u Brodu na Savi, a prvih dana 1942.g. iz Banja Luke u Brod na Savi preselio se Štab 718. divizije na čelu s generalom Johanom Fortnerom na čelu. Tu su se zadržali nekoliko mjeseci. Jedno kraće vrijeme u rujnu i listopadu 1943. godine, u Brodu na Savi imao je sjedište i Štab 187. njemačke rezervne divizije te komanda 69. vojnog korpusa. U to vrijeme u Brodu na Savi nalazila se goleva koncentracija vojnih snaga. Na dan 15. rujna 1943. godine u gradu se nalazilo 86 ustaško-domobranskih i 54 njemačke jedinice, tada dovođenje novih jedinica u grad nije bilo moguće zbog manjka smještaja. Nove jedinice koje su pristizale bile su raspoređene u okolici grada. Takva situacija ostala je sve do kraja rata. Većina jedinica koje su boravile u Brodu operativno su upotrebljavane u Bosni. U jesen 1943. godine u Brodu na Savi je osnovano nekoliko vojnih i jedna policijska škola za obuku vojnog i policijskog kadra. Ovi podaci potvrđuju koliko su Brod na Savi i Bosanski Brod bili vrlo važne strateške točke za njemačku vojsku. S obzirom na strateški položaj Broda na Savi, u gradu je uvijek bila velika koncentracija vojnih snaga NDH i njemačke vojske, pogotovo u posljednjim godinama rata.⁴⁸

2.5. Ustaški pokret

Dok se odvijao proces formiranja upravnog aparata i formiranja oružanih snaga, usporedno s tim započelo se i s formiranjem ustaškog pokreta. Uzor u izgradnji svog političkog programa crpili su iz nacionalsocijalističkog i fašističkog pokreta Njemačke i Italije. Plan koji je osmišljen trebao se ostvariti kroz tri grane ustaškog pokreta: političko-

⁴⁸ S. HREČKOVSKI, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, str. 29-30.

organizacijski, Ustašku vojnicu i Ustašku nadzornu službu. Odmah u početku imenovani su službenici na nivou župe, kotara, općine i sela. Osnovne organizacijske forme bile su, roj, tabor, logor i stožer. Osobe koje su imenovane za logornike i tabornike bili su ljudi koji su od samog početka sudjelovali u preuzimanju vlasti i istaknuli se prilikom razoružavanja Jugoslavenske vojske. Tako su pripadnici Zaštite u početku bili istaknuti ljudi u Slavskom Brodu, Slavko Vrgoč, Ilija Juršić, Pero Klobučar, Mato Štivić, Vlado Šimunović, Ivica Stanić i dr. Temeljem raznih zakonskih odredbi oni su vrbovali sve muškarce i žene, a posebno mlade ljude u ustaški pokret. Na području kotara Slavski Brod jedino je osnovana Pripremna bojna „Posavje“ u koju su ušli pobornici ustaškog režima i djelomično oni Hrvati koji su u tome vidjeli mogućnost izbjegavanja vojne obveze u Domobranstvu. Logornik Slavko Vrgoč i šef Župske redarstvene oblasti Stjepan Kalačević organizirali su cijelu obavještajnu mrežu u svrhu prikupljanja informacija o građanima i njihovim stavovima prema vlastima u NDH. Radom Političkog odjela rukovodio je šef Župske redarstvene oblasti. Na toj funkciji promijenilo se u Brodu na Savi za vrijeme trajanja rata sedam osoba. Od aktivnijih i istaknutijih ljudi i u to doba na toj funkciji bili su Vladimir Vinek, Franjo Španol i zamjenik Župske redarstvene oblasti Ladislav Kožulj. Vrlo utjecajan i aktivan bio je i Stjepan Salamunović, on je bio glavni povjerenik UNS-a za Veliku župu Posavje.⁴⁹

Na dužnosti ustaškog logornika u Brodu na Savi u razdoblju od 1941. godine do 1945 godine promijenile su se tri osobe: Slavko Vrgoč, Mile Balen i Ivan Šimunović. Od istaknutijih osoba u Ustaškom logoru bili su još Tomislav Mesić novinar koji je bio zadužen za propagandu, Josip Veber trgovac koji je bio zadužen za gospodarski dio i Josip Vidaković činovnik. Ivica Terzić bio je imenovan za ustaškog stožernika Velike župe Posavje, a od početka 1942. godine tu dužnost je vršio Viktor Šarić. Tijekom kolovoza i rujna 1941. godine u Logoru Ustaške mladeži Velike župe Posavje i Kotarske oblasti Brod na Savi, također su provedena imenovanja dužnosnika. Za stožernika Ustaške mladeži imenovan je Josip Kožulj, a za zapovjednika Ustaške uzdanice Zlatko Stjepanić, dok je Dražen Prokopec imenovan za zapovjednika Radne službe Ustaške mladeži. Većina ovih upravnih zapovjednika imala je po nekoliko zaduženja, a bilo je i čestih promjena na navedenim funkcijama. Na mjestu stožernika Ustaške mladeži promijenilo se u vrijeme rata pet ljudi, od kojih su čak četvorica došli iz Zagreba. Krajem rujna provedena su imenovanja u stožeru, logoru i taborima ženske loze Ustaške mladeži.

⁴⁹ S. HREČKOVSKI, *Slavski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, str. 30-31.

Ljubica Šarić imenovana je za stožernicu, a za logornicu Olga Franke. Stožernica i logornica obilazile su slavonskobrodsku okolicu, odnosno sela, kako bi organizirale pristupanje mlađe žitelje sela u Ustašku mladež. U samom gradu u žensku lozu Ustaške mladeži bilo je upisano ukupno 1255 djevojaka, učenica.⁵⁰

Ustaški pokret u Slavanskom Brodu imao je snažnu potporu dok je još bio u nastajanju preko domaćeg lista Posavska Hrvatska. Od 1939. godine pa sve do 1941. izlazila je Posavska Hrvatska ukupno 59 brojeva. Prvi broj lista izašao je 18. veljače 1939. godine. U razdoblju od 1935. do 1939.g. razvila se baza uredništva koja je kasnije postala uredništvo Posavske Hrvatske kao desno orijentiranog glasila. Franjo Dujmović⁵¹ bio je na mjestu glavnog urednika do travnja 1941. godine a tada ga je zamijenio Andrija Beletić koji se zadržao na toj funkciji do listopada iste godine. Tada su se u Posavskoj Hrvatskoj mogli naći tekstovi osoba koji su bili desno orijentirani političari u gradu Brodu, poput Ante Oršanića, Tomislava Mesića, Josipa Gunčevića itd. Uspostavom NDH Posavska Hrvatska dobila je i novu garnituru urednika, tada je postao list koji je dobio radikalno desni predznak i koji je otvoreno zagovarao ustaški pokret. U lipnju 1941.g. osvanula je naslovnica u novom ruhu. Umjesto uobičajenog Hrvatsko narodno glasilo pisalo je „Hrvatsko ustaško glasilo“. Na istoj toj naslovnoj stranici ispod velikog naslova posvećenog Poglavniku osvanuo je članak s velikim naslovom „DOBRO NAM DOŠLI!“ Na istoj naslovnoj stranici napisan je i tekst: „U nedjelju 15 lipnja održat će se u Brodu na Savi velika javna skupština Hrv. Ustaškog Pokreta. Skupština će se održati na Jelačićevom trgu pod palačom Prve hrvatske štedionice a početak će u 9 sati prije podne svetom misom. Poslije svete mise održat će se mimohod vojske i ustaša, a zatim će se održati govori. Na skupštinu dolaze Dogačnik i ministar bogoštovlja i nastave Dr. Mile Budak, ministar vanjskih poslova Dr. Mladen Lorković i prof. Aleksandar Seitz, tajnik predsjedništva vlade. Tada je prema pisanju tiska nazočilo skupu oko 10 000 ljudi.“⁵²

⁵⁰ S. HREČKOVSKI, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, str. 32-33.

⁵¹ Dujmović Franjo-novinar (Oriovac, 2. 8. 1904. – Sao Bernardo do Campo, 2000.) Gimnaziju je završio u Slavanskom Brodu, a studij prava s doktoratom u Zagrebu. Službovao je po raznim mjestima kao sudac i odvjetnik. Za studija pripadao je katoličkom akademskom društvu „Domagoj“, te bio član „Velikog križarskog bratstva“ i „Hrvatskog orlovske saveza“. Za vrijeme NDH ravnatelj je i glavni urednik dnevnika „Nova Hrvatska“, te ravnatelj časopisa „Hrvatska smotra“. Bio je kao novinar u delegaciji koja je pratila Antu Pavelića kada je posjetio Adolfa Hitlera 1941. godine. U prosincu 1943. imenovan je vijećnikom Sudbenog stola u Zagrebu, a krajem 1944. premješten je na službu u Konzulat NDH u Ljubljani. Suradivao je u brojnim časopisima i novinama za vrijeme NDH. U svibnju 1945. emigrirao je u Brazil. I u emigraciji suradivao je u brojnim časopisima i publikacijama, često pod raznim pseudonimima. „Društvo hrvatskih novinara“ proglasilo ga je 1945. ratnim zločincem. Izvor: STRIBOR UZELAC SCHWENDEMANN, *39 lakih komada*, Posavska Hrvatska, Slavonski Brod, 2013. str. 101-116.

⁵² *Posavska Hrvatska*, br. 5., (14. 6.1941.); STRIBOR UZELAC-SCHWENDEMANN, *Glavni gradski trg u Slavanskom Brodu*, Publicum, Slavonski Brod, 2005.g., str. 166.

Novine su postale uspješno ustaško glasilo za župu Posavje, a nova novinarska garnitura služila je interesima propagandnog stroja NDH. Posljednji broj Posavske Hrvatske izašao je 13.12.1941.g., razlog prestanka tiskanja bio je u tome što je u NDH nastala nestašica papira i nastupila je štednja. Franjo Dujmović je nakon uspostave NDH promaknut na dužnost ravnatelja zagrebačkog lista „Nova Hrvatska“, za sobom je u uredništvo doveo Andriju Beletića i Antu Oršanića. Pratio je Antu Pavelića na njegovom prvom posjetu Adolfu Hitleru 1941. godine. Nakon sloma NDH emigrirao je u Brazil u Sao Bernardo Campo. U SFRJ mu je doživotno zabranjen povratak i bavljenje novinarstvom. Ante Oršanić je nakon uspostave NDH postavljen za ustaškog povjerenika za Županju. Krajem 1944. godine postao je ravnateljem povremenih naklada u Glavnom ravnateljstvu Ustaškog nakladnog zavoda. Nakon rata emigrirao je u Argentinu, preminuo je u Buenos Airesu 1959. godine. Osim što su vršili propagandu preko lokalnog tiska, 18. kolovoza 1942. godine u Brodu su na pet lokacija postavljeni razglasni uređaji (lautsprecheri) preko kojih je promidžbeni izvjestitelj Velike župe Posavje, novinar Tomislav Mesić, svakodnevno imao emisiju vijesti s ratišta i lokalnih informacija. Emisija je običnim danom počinjala u 7,30 sati, a praznikom i nedjeljom je ponavljana i u večernjem terminu.⁵³

Ustaške vlasti su gotovo od početka uspostavljanja vlasti počeli s propagandom prema najmlađim uzrastima. Najmlađu mušku djecu su prisiljavali pod prijetnjom kaznene odgovornosti i njihovih roditelja, da se moraju uključiti u „Ustašku mladež“. U rujnu 1941. godine gradom je kružio oglas u kojem je pisalo da se po „zakonskoj odredbi Poglavnika poziva sva muška hrvatska mladež u dobi od 7 do 18 godina, te svi gimnazijalci arijevske porijekla na upis u redove hrv. Ustaške mladeži. Upozoravaju se svi gore navedeni, kao i njihovi roditelji, da je upis obvezatan, te ko se ne odazove pozivu snosit će zakonske posljedice... Osim obveznika može se u Ustašku mladež učlaniti i ostala omladina koja iskreno hrvatski i ustaško osjeća.“⁵⁴ Prema sjećanjima Ivana Samaržije, po naredbama ustaša nedjeljom, učenici su morali doći pred škole i onda su u povorci ušli u *Veliku crkvu* na misu, a poslije na Korzo, tada Jelačićev trg, slušati govore ili vojnu pleh-muziku.⁵⁵

⁵³ H. ČAPO-Đ. MIHOVILOVIĆ, „O preobrazbi lista Posavska Hrvatska u glasilo ustaškog režima“, str. 185-201; S. UZELAC SCHWENDEMANN, *Dogodilo se jednom u Brodu*, str. 341.

⁵⁴ MBP, *Zbirka plakata, kalendara i sitnog tiska*, 20374.

⁵⁵ ZVONIMIR TOLDI, *101 brodska priča, knjiga treća*, Posavska Hrvatska, Slavonski Brod, 2015.g., str. 115-116.

Postojali su pripadnici ustaškog pokreta koji su mimo svih zakona po gradu samovoljno po lokalnim gostionicama vršili kontrole o otvaranju i zatvaranju lokala, po ulicama legitimirali prolaznike, i vršili razne druge radnje koje nisu po zakonskim propisima pripadale ustaškim postrojbama.⁵⁶ Kako je vrijeme odmicalo sve je više građana bilo nezadovoljno ustaškom vlasti i imalo sve više ne povjerenja prema ustaškim funkcionerima i ustanovama. Postoji izvještaj ustaškog agenta o političkim prilikama i raspoloženju stanovništva u Brodu na Savi od 18. srpnja 1943.g. On je obišao više mjesta uz rijeku Savu pa se tako zadržao na neko vrijeme i u Brodu na Savi. U njegovom izvješću stoji: „Narod u tom kotaru još uvijek skeptički raspoložen prema hrvatskim državnim vlastima. U ustaški pokret ne gleda s povjerenjem, jer je na čelu ustaškog logora logornik Balen. Istoga narod ne štuje, te mu spočitava razne griješke. Ustaše također uglavnom govore protiv logornika, te tvrde za njega, da je ustaša poslie 10. travnja i da je prišao ustaškom pokretu samo radi osobne koristi. Uz njega stoje bogati trgovci, i novi ustaše... Mišljenje o vojsci je podvojeno. Ustaše stoje uz ustašku vojniciu, a neprijatelji Ustaškog pokreta inače Hrvati, uz domobranstvo. To je i razumljivo, kada se uzme u obzir činjenicu, da na priredbi „Jadranskog dana“ nisu domobranski častnici, koji su čitavu priredbu sa prozora promatrali, dignuli ruku, kada je svirala ustaška himna. Naime, priredba je počela sa sviranjem hrvatske himne. Za vrijeme prvog diela himne, t.j. kad je svirana *Liepa naša* častnici su odali počast himni, a kad je drugi dio himne sviran, povukli su se sa prozora. Ovo se javno komentira u Brodu na Savi. Kako je rečeno, narod je još uvijek podvojen, te se u posljednje vrijeme nije opazio nikakav boljitak. Mnogobrojni ustaše toga kraja stoje čvrsto uz ovu državu, te se nadaju, da će se stanje popraviti. Naročito je povoljno djelovala u ustaškim redovima odluka Poglavnikova o osnivanju posebnih sudova za ministre. U tom vide ustaše, da stanje kreće na bolje, te se nadaju, da će uskoro biti objavljene nove svrsihodne mjere.“ Logornik Mile Balen postajao je sve omraženiji u narodu, vršio je uhićenja u više navrata i odvodio ljude na ispitivanja bez razloga u prostorije Župske redarstvene oblasti u Brodu na Savi. Pri tome neka uhićenja vršio je i izvan svog „radnog vremena“. Zbog toga i sličnih postupaka narod je imao sve manje povjerenja u ustaški pokret.⁵⁷

Dolaskom ustaša na vlast, osim što su se dogodile promjene u na upravnim mjestima, došlo je i do promjena naziva određenih ulica u gradu. Tako je Posavska

⁵⁶ HDA, *Velika župa Posavje*, kut. 4., t. 1954/1942.

⁵⁷ *Grada za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji, Knjiga 9*, str. 379; HDA, *Velika župa Posavje*, Kut. 13., t. 2336/44.

Hrvatska 23. srpnja 1941.g. obavijestila narod: "Iz javnih interesa nazivi nekih ulica koje su imale čisto nehrvatsku tendenciju, sada su zamijenjene sa nazivima u potpuno hrvatskom duhu:

Ulica kralja Aleksandra- Ulica Dr. Ante Pavelića (Poglavnika)
Jagića Vatroslava- Matije Soldina,
Karadžića Vuka- Dr. Josipa Stadlera,
Vojvode Putnika- Josipa Begovića,
Branka Radičevića- Marka Hranilovića,
Radnički trg- Trg Stipe Javora,
Vjekoslava Spinčića- Dobrilina ul.,
Ulica J. J. Strosmajera Zvonimirova ulica,
Ulica T. G. Masarika- Krešimirova ulica,
Tyršov trg- Ustaški trg,
Trg kralja Petra (Oslobodioca)- Trg Adolfa Hitlera,
Šetalište kraljice Marije- Šetalište Vojskovođe Kvaternika"⁵⁸

2.5.1. Ustaška nadzorna služba (UNS) u Brodu na Savi

Odredbom o sastavu i djelovanju Ustaškog pokreta koja je izdana 24. lipnja 1941.g., Ante Pavelić najavio je osnivanje Ustaške nadzorne službe (UNS-a). Tom odredbom uspostavljen je Ustaški pokret kao jedino političko tijelo i organizacija u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Nakon višetjednih priprema UNS je osnovana zakonskom odredbom 16. kolovoza 1941.g. Imala je organizacijsku strukturu u početku koja se sastojala od Ustaškog redarstva (Ured I), Ustaška obavještajna služba (Ured II), Ustaška obrambena služba (Ured III), Ustaški osobni ured (Ured IV.). Takva organizacija postojala je do kraja 1941.g. kada je ustanovljena još i Ustaška sigurnosna služba (Ured V.). Osnovna zadaća UNS-a bila je nadzor nad cjelokupnim radom ustaških i državnih dužnosnika, nadziranje rada ustaških organizacija i državnih ustanova. Najutjecajnije funkcije u organizaciji ustaškog pokreta bile su na pozicijama rukovoditelja Ustaške vojnice i UNS-a. UNS je imala je najveću vlast unutar redarstvenog aparata do kraja svoga postojanja, siječnja i ukidanja službe 1943. godine.⁵⁹

O djelovanju župskih redarstvenih oblasti donesena je odredba prema kojoj je posebno naznačeno da određene oblasti među kojima i brodska oblast, moraju suzbijati unutrašnju i vanjsku protudržavnu djelatnost i propagandu, pod nadzorom Ustaške nadzorne službe (UNS-a) i prema njezinim uputama. Zapovjednik UNS-a Eugen Dido

⁵⁸ *Posavska Hrvatska*, br. 7., (23.7.1941.g.), str. 3.

⁵⁹ F. Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, str. 109-112; D. KOVAČIĆ, *Redarstveno-obavještajni sustav Nezavisne Države Hrvatske od 1941. do 1945. godine*, str. 139.

Kvaternik donio je odredbu prema kojoj je ustrojen poseban odjel sa svrhom preventivnog i represivnog pobijanja komunističke i svake druge djelatnosti koja je s njom povezana. Taj odjel djelovao je unutar Ureda I. UNS-a. Odjel je imao zadaću surađivati usko sa svim vlastima i oblastima. Prvotna je zamisao bila da se u sjedištu svake župe osnuje povjerenstvo, odnosno ispostava UNS-a, ono bi obuhvatilo cijelo područje župe, a s redarstvenim oblastima bi usko surađivalo i na terenu. Iz Zagreba je u svibnju 1941.g. u Brod na Savi došlo nekoliko obavještajaca taj trenutak je označio početak djelovanja na brodskom području ustaške obavještajne službe. Na brodskom području specijalno obučeni agenti UNS-a razvili su vrlo jaku mrežu agenata. Također, na ovom području UNS nije bila postavljena kao posebna ustanova, nego se kao poseban politički odsjek nalazila u sklopu Župske redarstvene oblasti. Šefovi političkog odjela bili su odgovorni ravnatelju župske redarstvene oblasti, odnosno preko Ureda I. zapovjedništvu UNS-a u Zagrebu. Postojali su članovi Ustaškog pokreta u mnogim poduzećima, tvrtkama, ustanovama, gdje su surađivali s političkim odjelom župske redarstvene oblasti ili su slali vlastite ljude koji su pratili rad komunista i onih koji su ih podržavali. Bilo je nekoliko tzv. isljednika, u političkom odsjeku Župske redarstvene oblasti u Brodu na Savi, koji su obavljali ispitivanja i vodili istrage nad političkim zatvorenicima. Bilo je isljednika koji su radili tako da su imali mrežu svojih suradnika od kojih su primali informacije. Zapisnici koji su bili rađeni prilikom saslušavanja, uglavnom su bili kratki, pogotovo onda kada se ništa nije moglo otkriti ili dobiti konkretne podatke o suradnicima NOP-a. Tek kad bi se završila istraga predmet bi se predavao na urudžbeni zapisnik i stavljao u arhiv. Prije toga nitko izvan političkog odsjeka nije mogao imati uvid u istragu, niti je mogao znati kako se ona odvija. U političkom odjelu Župske redarstvene oblasti u Brodu na Savi konstantno se nalazilo nekoliko redarstvenika, takozvanih izvidnika, u odori čiji je zadatak bio uhićivanje i obavljanje premetačina. Uz to njihova zadaća bila je prikupljanje podataka s terena, koje su davali upravitelju Župske redarstvene oblasti, odnosno voditelju političkog odjela. Odmah u prvim danima svoga djelovanja politički odsjek Župske redarstvene oblasti u Brodu na Savi, počeo je s istragama, mučenjima i likvidacijama bez ikakvih sudskih odluka. Župska redarstva bila su dužna izvršavati sve naloge koje je odredio Ured I. UNS-a i nisu mogli dobiti razrješenje niti jednog naloga ukoliko bi to zatražili. Nakon što bi se donijela odluka o upućivanju određene osobe u logor, župske redarstvene oblasti bile su dužne podnijeti Uredu I. UNS-a tzv. „Priedlog o

prisilnom boravku u logoru“ te su morali i priložiti dosje te osobe.⁶⁰ Tada je Ured I. UNS-a donosio konačnu odluku protiv koju više nitko pravno nije mogao osporiti. Nakon toga izdavana je tzv. „Uputnica“, a nakon prijema osobe, logor je morao izdati posebnu „Potvrdu“. Župske redarstvene oblasti toga su se pridržavale, ali jedinice Ustaške vojnice i Ustaške obrane nisu. Uredu I. su sva redarstva morala slati zapisnike (po političkoj liniji) sa saslušanja, a Ured I. imao je ovlasti po kojima je mogao narediti da se istraga, produži, nadopuni ili prekine. Sve to nije se moglo provesti bez pristanka i naloga zapovjednika UNS-a. Preko Ureda I. nalagao je redarstvima zatvaranje pojedinih osoba i raspisivanje tjeratica za osobama kojima su bila nepoznata boravišta te izdavao naloge kada je htio nekoga uhititi ili pustiti na slobodu.⁶¹

Bilo je slučajeva da su ustaški stožernici, logornici i drugi dužnosnici organizirali mrežu svojih suradnika koji nisu bili evidentirani kod političkog odjela župske redarstvene oblasti. Također pristigli su i obavještajci UNS-a iz Zagreba koji su djelovali na brodskom području na razne načine. Oni su organizirali svoju mrežu vlastitih infiltriranih ljudi u svim slojevima društva, a tijekom 1942.g. mreža je proširena i na okolicu koju su kontrolirali partizani. Budući da je zbog rata bila otežana opskrba s hranom, često su agenti za nešto sitno namirnica i cigareta uspjeli pridobiti ljude koji bi surađivali s njima ili ih zadržati u mreži kao aktivne suradnike. Na području Broda na Savi glavni cilj UNS-a bio je razbiti komunistički pokret kao i ljude koji su surađivali s komunistima. U pridobivanju svojih suradnika službenici UNS-a nerijetko su se oslanjali na žene koje su im u dosta slučajeva davale vrlo korisne podatke. U gradu je bilo nekoliko žena koje su službenici Župske redarstvene oblasti pridobili da rade za obavještajne službe. Jedna je mlada žena tako pridobivena, ona je otkrivala simpatizere NOP-a koji su kasnije bili uhićeni. Također, otkrila je i skupinu omladinaca pripadnika SKOJ-a, s jednim od njih je vodila ljubav, a poslije ih je sve predala upravitelju Župske redarstvene oblasti. Dana 21. siječnja 1941.g. poglavnik Ante Pavelić i državni ministar Mirko Puk potpisali su zakonsku odredbu po kojoj je ukinut UNS. Njegovim ukinućem otvoreno je Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost (GRAVSIGUR). Njegov odsjek B II. bavio se isključivo obavještajnom službom. U Brodu na Savi po nalogu ravnateljstva Župske redarstvene oblasti obavljena su uhićenja čak i na širem području županijskog kotara, a

⁶⁰ HDA, *Velika župa Posavje*, kut. 3., t. 1/1942 23295.

⁶¹ D. KOVAČIĆ, *Redarstveno-obavještajni sustav Nezavisne Države Hrvatske od 1941. do 1945. godine*, str. 152; D. KOVAČIĆ, „Uspostava i djelovanje redarstvenog aparata i Ustaške narodne službe u Slavonskom Brodu 1941.-1943.“, str. 171-172.

agenti se prilikom uhićenja nisu pojavljivali. Tijela ustaške obavještajne službe povukla su se iz Broda na Savi 18. travnja 1945.g., neposredno pred napuštanje grada u povlačenju spaljena je većina arhiva ustaške obavještajne službe, a samo je jedan mali dio tog arhiva prebačen u Zagreb.⁶²

2.6. Njemačka narodna skupina u gradu i okolici

U travnju 1941.g. osnovana je organizacija njemačke manjine u NDH pod nazivom „Njemačka narodna skupina“. Na dan osnutka Njemačke narodne skupine rukovodstvo skupine je imenovalo okružne i mjesne vođe skupine. U Okrugu Brod za vođu je bio postavljen Gustav Frey. Zakonskom odredbom o privremenom položaju Njemačke narodne skupine u NDH, pripadnicima skupine priznata su sva prava i zagarantirana im je potpuna ravnopravnost s hrvatskim narodom. Svi Nijemci na području NDH morali su biti pripadnici Njemačke narodne skupine. Njemačka narodna skupina u NDH bila je podijeljena u 5 okruga. Kotar Brod je s Kotarevima Nova Gradiška, Brčko, Županja, Vinkovci, Vukovar i Šid pripadao u okrug Sava-Dunav sa sjedištem u Vinkovcima.⁶³

Početak rujna 1941.g. na glavnom gradskom trgu održan je hrvatsko njemački skup koji je imao svoj naziv „Viktoria“. Cijela manifestacija bila je dekorativno ukrašena hrvatskim i njemačkim zastavama a na skupu je sudjelovalo mnoštvo ljudi. Svirala je limena glazba, a nakon glazbene parade krenuo je marš njemačke muške i ženske mladeži pod punom ratnom spremom. Govore su održali okružni vođa za promidžbu Toni Jager iz Vinkovaca i mjesni vođa Njemačke narodne skupine Rischar iz Slavenskog Broda, te predstavnik skupine za promidžbu Skupine A.N. Stotzer. Od Hrvata su govorili novinar Tomislav Mesić, Janko Borisavljević iz Hrvatskog radničkog udruženja te ustaški tabornik, kao i drugi predstavnici vlasti. Na kraju proslave, gradom su marširale kolone kroz centar grada noseći karikature Židova, Churchilla, Staljina...⁶⁴

Prema popisu mjesnih skupina za Okrug Sava-Dunav u ljeto 1943.g. na brodskom području postojale su njemačke narodne skupine u više mjesta u Brodu na Savi i okolici. Ustroj Njemačke narodne skupine u NDH izgrađen je po uzoru na vojne i poluvojne

⁶² D. KOVAČIĆ, „Uspostava i djelovanje redarstvenog aparata i Ustaške narodne službe u Slavenskom Brodu 1941.-1943.“, str. 172-177

⁶³ MARIO KUČERA, *Nijemci Slavenskog Broda i brodskog posavlja (1715.-1991.)*, Zagreb, 1996., str.50-51.

⁶⁴ M. KUČERA, *Nijemci Slavenskog Broda i brodskog posavlja (1715.-1991.)*, str. 51.

organizacije kakve su bile one Trećeg Reicha. Obilježje ovakvog sustava bio je strogi centralizam. Unatoč svemu bilo je „Folksdojčera“ koji iz raznih razloga tada nisu htjeli pristupiti Skupini. Prvo su bili opominjani, ako ne bi ni nakon opomene pristupili bivali bi na razne načine zlostavljani. Za sve njih koji nisu htjeli pristupiti Skupini vođene su posebne kartoteke i bili su pod stalnom prismotrom. Kako je vrijeme odmicalo, tijekom rata bilo je sve veće nezadovoljstvo postupcima njemačkih jedinica, ustaških vlasti, kao i radom vodstva Skupine. Mnogi su zbog svojih stavova bili isključivani iz Skupine, primjer je Anton Neuasler iz Garčina koji ni nakon nekoliko opomena nije htio slati svoju djecu u njemačku školu, zbog toga je bio isključen iz Skupine. Dio „Folksdojčera“ vrlo brzo je shvatio kakva je u suštini nacistička ideologija i da ona ne donosi ništa dobroga. S vremenom je postalo uobičajeno da su „Folksdojčeri“ bježali iz vojnih jedinica i izbjegavali uključivanje u borbu protiv lokalnih partizanskih jedinica. To je dovelo do osnivanja njemačke partizanske čete Ernst Thälmann 15. kolovoza 1943. godine u Slatinskom Drenovcu. Neposredno nakon osnivanja jedinice u nju su se uključili i Nijemci pristigli iz Slavanskog Broda i Bosanskog Broda. Njihov prijelaz na stranu NOP-a izazvao je veliko ogorčenje kod vodstva Njemačke narodne skupine, posebno Branimira Altgayera. Budući da su Nijemci koji su prešli u partizanske jedinice bili većinom iz radničke klase ne čudi podatak da je više od 60 Nijemaca s broskog područja bilo uključeno u partizanske jedinice. Većina Nijemaca ipak je već bila uključena u jedinice njemačke vojske, a malo je bilo onih koji su ostali u svojim kućama, a i oni se nisu odlučivali ni za kakve političke djelatnosti. Pasivan stav prema komunistima, kao i prema lokalnim nacistima bio je karakteristika folksdojčerskog otpora od početka do kraja rata.⁶⁵

Na Drugom zasjedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), donesena je 30. studenog 1943. odluka o osnivanju Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača pri Predsjedništvu Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije. Do pred kraj Drugog svjetskog rata, većina hrvatskih i slavonskih Nijemaca uslijed ratnih događanja, izbjegla je ili prognana iz svojih domova, pretežito u Austriju i Njemačku, gdje su i dočekali završetak rata. Do potkraj studenog 1944. iz Slavonije, Bosanske Posavine i zapadnog Srijema evakuirano je najmanje oko

⁶⁵ M. KUČERA, *Nijemci Slavanskog Broda i broskog posavlja (1715.-1991.)*, str. 56-58; SLAVICA HREČKOVSKI, „Njemačka četa *Ernst Thälmann* u jedinicama NOV i POJ u Slavoniji“, u: *Zbornik HISB br. 21.*, str. 331-350.

85-90.000, a do početka 1945. iz Nezavisne Države Hrvatske evakuirano je sveukupno oko 110.000 „Folksdojčera“ i smješteno kao izbjeglice, većinom u Štajerskoj.⁶⁶

Krajem 1944. godine počelo je iseljavanje „Folksdojčera“ u Reich. U rujnu 1944. godine organizirano je iseljavanje njemačkih stanovnika iz okolnih sela gdje je živjelo stotinjak njemačkih obitelji. Prema sjećanjima aktera tog preseljavanja mnoge obitelji su se dvoumle hoće li ostati ili kretati u novi život. Svi Nijemci koji su ostali, u srpnju su 1945. godine otjerani logor. Naređenje za evakuaciju stiglo je sa zakašnjenjem i nije provedeno u potpunosti budući da su njemački vojni krugovi smatrali kako će trenutna ratna situacija duže potrajati. Tek je 10. listopada 1944. godine stigao brzoglasnik iz Ministarstva vanjskih poslova u Berlinu da Reich može prihvatiti 215.000 Nijemaca s teritorija u Jugoslavije. Zbog pomicanja fronta 28. listopada iste godine donesena je odluka da se prihvati još 254.000 „Folksdojčera“ s jugoistoka. Zbog manjka transportnih sredstava za potrebe fronta, njemačke su izbjeglice formirale kolone zaprežnih kola, duge i preko stotinu kilometara, koje su se izložene udarima zrakoplovstva, usporeno kretale na sjever. Svoju odluku hoće li se iseliti ili ne u mnogo slučajeva nisu mogli donositi sami „Folksdojčeri“. O tome su odlučivala rukovodstva njemačkih narodnih skupina SS. Budući da je većina izjavila da ne žele napustiti kraj u kojem su rođeni, SS i rukovodstvo skupina poduzimali su različite mjere u cilju da isele sve „Folksdojčere“. Putem tiska radija, letaka, proglasa upozoravali su ih da se na vrijeme pripreme za selidbu. U svojoj promidžbi SS i rukovodstva skupina, plašili su „Folksdojčere“ osvetom komunista, NOP-a i Crvene Armije, što će se pokazati nakon završetka rata da im i nisu lagali.⁶⁷

Od početka Drugoga svjetskog rata, stavovi i odluke vlada vodećih savezničkih zemalja bili su da se treba suditi krivcima za rat. To je posebice naglašeno i potvrđeno na Moskovskoj i Teheranskoj konferenciji 1943. Komisija Ujedinjenih naroda za ratne zločine (United Nations War Crimes Commission), osnovana u Londonu 20. listopada 1943., pozvala je sve članice antihitlerovske koalicije, da osnuju svoje nacionalne (državne) komisije. Komisija Ujedinjenih naroda za ratne zločine, kao i nacionalne (državne) komisije, imale su zadaću ratne zločine registrirati, tragati za počiniteljima i prikupljati dokazni materijal.⁶⁸

⁶⁶ VLADIMIR GEIGER, „Folksdojčeri u izvješćima komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača okruga Slavonski Brod 1945.g.“, u: *Scrinia Slavonica* 6, str. 649-651.

⁶⁷ M. KUČERA, *Nijemci Slavonskog Broda i brodskog posavlja (1715.-1991.)*, str. 59-61.

⁶⁸ V. GEIGER, „Folksdojčeri u izvješćima komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Okruga Slavonski Brod (1945.)“, str. 649.

Komisija za utvrđivanje ratnih zločina Gradskog NO Slavonski Brod 1945. godine dostavila je Okružnoj komisiji Slavonski Brod izvješće o Nijemcima Slavonskog Broda. U tom izvješću se između ostalog navodi: „Na području grada Broda živjelo je prije rata nešto preko hiljadu Nijemaca, dok ih danas imade 437, koji su broj uračunati i oni, koji su se za vrijeme tzv. NDH iz različitih uzroka upisali u Kulturbund i smatrani Nijemcima, iako to u istinu nisu bili. Broj se domaćih Nijemaca smanjio, jer su se u tri navrata selili u Njemačku: jedan je dio otišao ljeti 1944., drugi pred Božić 1944, a mali se broj povukao s njemačkom vojskom prigodom uzmarka u travnju 1945. U logore je otpremljeno bilo otjerano 128 Nijemaca, ali ih je 19 po odluci Oblasnog NO u Osijeku vraćeno, tako da je u logorima preostalo još 109 Nijemaca. Za sadašnje boravište Nijemaca, koji su se iselili posvema u Njemačku, ne zna se, jer su uslijed učestalih bombardiranja Njemačke bili preseljavani iz jednog kraja u drugi. Na slobodi se danas u gradu Brodu nalazi 437 Nijemaca. Ti su ljudi ostali na slobodi, jer se ili uopće nisu upisali u Kulturbund ili su se upisali pod pritiskom, pa kasnije išli sami istupili ili radi neaktivnosti bili isključeni, bilo što su s našim elementom povezani u mješovitim brakovima, bilo što su im pojedini bliži članovi obitelji bili aktivni borci i suradnici NOV i NOP, bilo što su kao profesionalni radnici pridržani, a nisu se ogriješili o čast našeg naroda. Glavni pokretači hitlerizma i inspiratori političkih rasnih progona, naročito protiv Židova, otišli su s obiteljima i sa svim pokretnim imetkom još ljeti 1944. iz Broda u Njemačku (industrijalac Rišar, krznar Kampfner Ludvig, limar Majek Adam, bravar Siginger Andrija, posjednik Frey Gustavi dr.), te se za njihovu sudbinu ne zna, a oni drugi preostali otjerani. Većina Nijemaca u gradu Brodu bili su obrtnici različitih struka i dobrog imovnog stanja. Dosta veliki broj bio je radnika, naročito kvalificiranih, koji su došli u grad, kad se počela razvijati u gradu industrija, poimence, kad je godine 1921. proradila ovdašnja Tvornica vagona. Nešto je bilo državnih činovnika i umirovljenika, te privatnih namještenika, mali broj posjednika i poljodjelaca. Po vjeroispovijesti veći je dio bio katoličke vjere a manji protestantske. Sve do dolaska Hitlera na vlast u Njemačkoj, ovdašnji su se Nijemci gotovo posve asimilirali s autohtonim pučanstvom i živjeli s ostalim pučanstvom u slozi, sklapali mješovite brakove, svoju djecu odgajali u našim školama, bili su pripadnici tadanjih političkih stranaka. Za ranijih izbora, naročito 1935. glasali su za tadanju opoziciju, dok su za izbora 1938. glasali većinom za vladinu listu Stojadinovića Milana. Iako je već g. 1933. u Brodu osnovan Kulturbund, brojio je vrlo malo članova. Taj se broj povećao naročito za vlade Stojadinovića i Cvetkovića, posebice uslijed propagande evangeličkih pastora i otvorenje njemačke škole. Za tzv. NDH i dolaskom okupatorske vojske, svi su

se Nijemci, a i neki drugi, upisali u Kulturbund, neki dobrovoljno, a neki uslijed velikog pritiska gorljivih nacista prijetnjama logorom, gubitkom namještenja i zaposlenja, obećanjima raznih pogodnosti u nabavi živežnih namirnica i drugo. Tokom vremena neki su bili sami istupili, a neki i isključeni radi neaktivnosti. U prvo se vrijeme upisalo u Kulturbund iz straha pred progonima i nekoliko hrvatskih obitelji, pojedini Srbi i Slovenci, koji su bili otjerani ili pobjegli iz krajeva okupiranih po Talijanima. Samo nekoliko njemačkih obitelji oduprlo se do kraja s uspjehom fašističkom utjecaju. Dok su domaći Nijemci u prvo vrijeme donekle osudjivali ustaške progone Srba i Hrvata, bili su svi od reda otvoreni neprijatelji Židova i svim progonima Židova kumovali i bili glavni začetnici. U svemu su pomagali okupatora, pa su vrijeme okupacije Nijemci obrtnici i trgovci iskoristili radeći i poslujući s okupatorom i njegovim pomagačima. U narodnooslobodilačkoj vojsci bilo je oko 60 boraca iz redova brodskih Nijemaca, a neki su i materijalno pomagali NOP ili se bar lojalno držali, naročito od g. 1943. naprijed. Odmah po okupaciji bila su sva mladja godišta brodskih Nijemaca regrutovana i svi sposobni uvršteni u SS-formacije različitih jedinica i odslani na ruski front, gdje su većinom izginuli. Pripadnici Nijemaca starijih godišta, koji su služili u hrvatskom domobranstvu u tzv. željezničkim stražarskim bojnama, bili su iz domobranstva povučeni i uvršteni u Freiwillige Polizeiregiment Kroatien, a vršili su službu duž željezničke pruge od Vinkovaca do Zemuna. Neki su bili i u drugim njemačkim vojničkim jedinicama. Koliki je broj tih učesnika, nije se moglo utvrditi, jer su se obitelji istih većinom iselile, a službenih podataka i spisa nema, jer je arhiva okupatorskih i ustaških vlasti ili uništena prigodom bombardiranja ili prigodom povlačenja. Iz istih razloga su i ostali podaci donekle nepotpuni.

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU“ Za vrijeme Drugog svjetskog rata, život je izgubilo najmanje 106 Nijemaca u gradu Brodu i okolici.⁶⁹

2.7. Njemačka vojska u gradu i okolici

U vrijeme kratkotrajnog travanjskog rata u Jugoslaviji, vrlo brzo su i u Slavonski Brod ušle prve jedinice prethodnice njemačke vojske na Uskrs 13. travnja 1941. godine,

⁶⁹ V. GEIGER, „Folksdojčeri u izvješćima komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Okruga Slavonski Brod (1945.)“, str. 725-727; VLADIMIR GEIGER, „Žrtvoslov Nijemaca Slavanskog Broda i Brodskog Posavlja, Drugi svjetski rat i poraće“, u: *Scrinia Slavonica* 8, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2004., str. 445.

a već 5. svibnja 1941. godine ušli su i tenkovi njemačkog Wehrmachta u Slavonski Brod.⁷⁰ Njemačka vojska je po svom dolasku u grad bila smještena u privatnim smještajima građana koji su im morali ustupiti svoje kuće i stanove i s njima voditi suživot. S vremenom su vojnici popunili sve kapacitete javnih ustanova i lokalnih hotela. Brojni su domaći gostioničari pretvarali zgrade u kojima su bile gostionice u hotele koje su iznajmljivali za smještaj njemačkim vojnicima.⁷¹ Ostatak vojske bio je smješten i po pučkim školama za dječake i djevojčice.⁷² Također, Nijemci su dio Benčevićevog hotela na brzinu privremeno osposobili i u njemu smjestili svoje vojne i gospodarske ustanove za Balkan. U hotelu je bila njemačka vojska, vojna policija, zatvor, špijunske organizacije. U siječnju 1945. godine kada je sve više njemačkih vojnika pristizalo u grad sa svih strana, trebalo je vojsci omogućiti smještaj. Velika većina građana koja se sklonila od bombardiranja u okolicu zaključala je svoje stanove i nije htjela ustupiti ih na korištenje njemačkim vojnicima. Njemački vojnici su u neke od stanova provaljivali i pri tome načinili materijalna oštećenja. Tada je stigla odredba kako se stanovi moraju ustupiti njemačkoj vojsci, to je izazvalo negodovanje kod većine vlasnika stanova i kuća.⁷³

Slavonski Brod bio je vrlo važna strateška točka odakle je njemačka vojska prebacivala svoje snage u Bosnu i na jugoistočni front. Kada su stigli u grad počeli su s obnovom mosta kojeg je minirala jugoslavenska vojska pri svom povlačenju. Jedan od glavnih zadataka njemačkoj vojsci bilo je ponovno uspostavljanje komunikacije između Slavenskog i Bosanskog Broda. Za Njemačku vojsku bio je to vrlo važan strateški potez da se što prije osposobi prometovanje preko mosta. Posao za obnovu mosta povjeren je njemačkoj Organizaciji Todt, na čelu koje je bio Fritz Todt, jedan od najutjecajnijih ljudi Hitlerovog Trećeg Reicha. On je imao funkciju ministra za naoružanje i streljivo, imao je i čin generala u Luftwaffeu. Organizacija Todt službeno je utemeljena 1938.g. Radnike je zapošljavala po načelu obvezne radne službe ili prisilnog rada. U obveznu radnu službu uzimani su mladići prije nego što bi bili primljeni na odsluženje vojnog roka. Kad su počela njemačka osvajanja, radnici iz osvojenih zemalja morali su „dragovoljno“ sudjelovati na projektima Organizacije Todt. Krajem svibnja krenulo se u obnovu mosta, na renoviranju mosta radili su u suradnji tvornica Vagona i njemačka Organizacija Todt.

⁷⁰ STRIBOR UZELAC SCHWENDEMANN, *Volim Brod*, Publicum i Posavska Hrvatska, Slavonski Brod, 2009.g. str.67.

⁷¹ S. UZELAC SCHWENDEMANN, *Stare brodske gostionice*, str. 63.

⁷² *Posavska Hrvatska*, br. 12., (27.9.1941.), str. 5.

⁷³ HDA, *Velika župa Posavje*, kut. 14., t. 9/I 1945; kut.14, t.42/1945 sig. 24819; Z. TOLDI, *101 brodska priča knjiga treća*, str. 141.

U vrlo kratkom roku za sedam dana, prvo je izgrađen pontonski most i pušten za promet 3. lipnja 1941.g. Njime su mogli voziti kamioni i lakša vozila te prelaziti pješaci. Na otvorenju su sudjelovali mjesni vojni zapovjednik pukovnik Blažević, gradonačelnik Slavko Vrgoč, ravnatelj redarstva Kalačević, satnik Varga te predstavnici njemačke vojske. Istodobno počela je gradnja i pješačkog mosta na drvenim stupovima. Nakon dvadeset dana gradnje 5. srpnja i taj kolni most je otvoren. Most je osposobljen i za željeznički promet 31. kolovoza iste godine. Bio je to rekordan pothvat kojom brzinom je most osposobljen i stavljen u funkciju. Svečanom otvorenju mosta bili su nazočni njemački poslanik u Hrvatskoj Siegfried Kasche, general Glaise von Horstenau, domobranski generali Vilko Begić i Ivan Perčević, ministar prometa u Vladi NDH Hilmija Bešlagić, veležupan župe Posavje dr. Vladimir Sabolić, gradonačelnik Bosanskog Broda Šakić i gradonačelnik Broda na Savi Slavko Vrgoč te brojni drugi uglednici. Na ovom projektu radilo je oko 250 hrvatskih i njemačkih radnika. Most je ponovo srušen 1945.g.⁷⁴

U Brodu i okolici Njemačka vojska bila prisutna sve do druge polovice travnja 1945. godine. O odnosu Njemačke vojske s lokalnim stanovništvom ima ponešto dokumentiranih podataka. Vojska je u većini bila disciplinirana i nije pravila probleme lokalnom stanovništvu. Prema riječima Branka Zakoška vojska je bila stalno prisutna u Brodu. Smatra da je Nijemcima Brod bio važno sjecište gdje su njihove trupe odmarale a potom bile upućivane željeznicom u pravcu Beograda ili preko savskog mosta u Bosnu. Tvrdi da su se njemački vojnici bolje hranili nego građani Broda. Brodsku djecu posebno su privlačile njihove mesne konzerve, pa se događalo da su ih i darivali ponekom konzervom.⁷⁵ Događali su se i incidenti koje su njemački vojnici izazvali dok su provodili svoje slobodne vrijeme. Dana 22. ožujka 1943.g. u noći u hotelu „Central“ u kojem su bili smješteni, organizirana im je zabava, na kojoj je netko od pijanih vojnika aktivirao ručnu bombu s kojom je ranio deset njemačkih vojnika i jednog talijanskog.⁷⁶ Njemačka vojska u okolici grada znala je biti brutalna prema domaćem stanovništvu. U obavijesti koja je stigla na adresu Kotarske oblasti u Brodu na Savi napomenuto je kako su njemački vojnici neovlašteno upali u sela Korduševce, Šušnjevcu, Klokočevik i Vrhovinu te su tu izvršili pljačku stanovništva a usput i zapalili selo Korduševce, pola sela Šušnjevacu, u Klokočeviku 4 kuće dok su u Vrhovini spalili 5 kuća. Pri tome se navodi kako je samo u

⁷⁴ Z. TOLDI, *101 brodska priča, knjiga četvrta*, str. 295-299.

⁷⁵ B. ZAKOŠEK, *Moje dvadeseto stoljeće*, str. 23-24.

⁷⁶ HDA, *Velika župa Posavje*, kut. 8., t. 1070/1943., sig. 24175.

Vrhovini bila jedna partizanska kuća zbog koje su to sve učinili ostatku naroda. U obavijesti se napominje kako ovakvim postupcima narod sve više gubi povjerenje u njemačku ali i hrvatsku vojsku te odlazi u partizanske odrede u okolne šume. Tih dana je i gradonačelnik Josip Koprivčević upozoravao na neprimjereno ponašanje pripadnika njemačke vojske, ističući da se Nijemci „vladaju ne kao saveznici prijateljske zemlje nego kao okupatori“.⁷⁷

U Hrvatskom državnom arhivu postoji dokument koji svjedoči vrlo zanimljivom događaju u kojemu su sudjelovali izvjesni Rikard Veselski koji je odbjegao u partizane i njemački general Fischer. Naime, 3. veljače 1945.g. Rikard je doveden na ispitivanje kao zarobljeni pripadnik partizana. Iz tog ispitivanja se saznaje kako je u vrijeme dok je on bio s partizanima u njegovoj kući s njegovom ženom i djecom bio privremeno nastanjen general njemačke vojske Fischer. Neposredno pred Božić 1944.g., Rikard Veselski poslao je pismo njemačkom generalu i zamolio ga da mu dozvoli da dođe kući za Badnjak i provede Božić sa svojom obitelji „u svrhu da g. generalu prikaže stanje našega seljaka, gdje se fronta približava, pa da se naši seljaci ne diraju od vojske i da im se ne otima hrana itd.“ Pismo je do generala stiglo preko djevojke koja je živjela u okolici. Generalov odgovor stigao mu je preko iste te djevojke u kojem je pisalo da može doći kući... Kada je stigao kući razgovarao je s generalom o motivima koji su ga odveli da se pridruži partizanima. „Kao motive naveo sam osobnu nesigurnost i nepravdu, koja se je pričinjala mnogim pojedincima. Generalu sam iznosio detalje o pojedinim slučajevima. On se je tome čudio i bio mi je zahvalan na podacima, govoreći mi, da mu je drago, da prima podatke o stanju ovdje, jer da je došao iz Afrike, Grčke, i iz Srbije preko Kosovske Mitrovice, pa da mu je drago da bude upućen u prilikama u Hrvatskoj.“ Sutradan ga je general pozvao da dođe na kavu i na „muzičko večer“. Naveo je kako su na toj večeri bili prisutni 3 generalova časnika i 3 njemačka muzičara. „Časnici su bili iz njegovog stožera, a muzičari su bili u njemačkim odorama od kojih je jedan bio Srbijanac i koliko mi je poznato jedan Čeh, a treći Nijemac.“ Časnici su također znali da je on partizan, vodio je i s njima razgovore o teškom položaju seljaka u kojem je seljak između dvije vatre partizanske i ustaško-domobranske vojske. „Seljaka malo ucjenjuju partizani, pa malo njemačka vojska, ustaše i domobrani.“ Idućeg dana u 2 sata ujutro Rikard se vratio u Kindrovo gdje je bio partizanski stožer. Čak je od generala dobio „sprovodnika“,

⁷⁷ *Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji, Knjiga 10*, Historijski arhiv u Slavonskom Brodu, Slavonski Brod, 1984., str 242; I. JELIĆ, „Prilike u Brodu 1941.-1945. godine“, str. 293.

njemačkog vojnika, koji ga je dopratio do prve straže. U Kindrovo je stigao oko pet sati ujutro i podnio izvještaj o razgovoru s generalom svom zapovjedniku.⁷⁸

2.8. Nestašica hrane

NDH nakon što je proglasila svoju nezavisnost vrlo brzo upala je u tešku gospodarsku krizu. Razlozi nastupanja gospodarske krize bile su prije svega ratne okolnosti u kojima je država nastala, zbog nepovoljnih trgovinskih ugovora koje je morala sklopiti s Njemačkom i Italijom i na kraju problema koje je naslijedila od bivših vlasti, Kraljevine Jugoslavije i Banovine Hrvatske. Ubrzo su počele rasti cijene posebno prehrambenih artikala koje su počele ugrožavati već od ranije niski standard stanovništva. U najtežem položaju našlo se gradsko stanovništvo, radništvo i činovništvo, koje unatoč rastu plaća, nije moglo pratiti rast životnih troškova niti je imalo mogućnost dodatnih prihoda kojima bi moglo pokriti najosnovnije potrebe. Brodskim vlastima, kao i u drugim krajevima NDH, najveći problem bila je prehrana, nabava i raspodjela najvažnijih životnih namirnica za stanovništvo i vojsku. Pitanje prehrane u gradu postalo je aktualno već 27. listopada 1941.g, kada je jedan stanovnik naselja Podvinje pisao Poglavniku da „građani gladuju već mjesec dana... nisu niti brašna niti kukuruza dobili. Umjesto brašna daju zobi kao konjima... nema ni ulja, ni masti, ni šećera, ni sapuna... ljudi se već od prljavštine razboljuju. Kada pitaju načelnika kad će dijeliti brašno neće ni da čuje što ga se pita...Masti uopće u čitavom Brodu se ne može dobiti, mesari su posakrivali kod sebe buradi masti i suhe slanine. Ako tako bude išlo i dalje čitava će okolica postati komunistom...“⁷⁹ Da je velika kriza nastupila u gradu pokazuje i mjesečni izvještaj za kotarsku oblast Brod datiran 17. studenog 1941.g. u kojem piše da se „osjeća se veća nestašica masti, ulja, sapuna i sladora (šećera). Osjeća se i velika nestašica seljačkih proizvoda na gradskim pijacama.“⁸⁰ Velika nestašica hrane navela je i vođu za promidžbu Njemačke narodne skupine u Brodu da u svom izvještaju od 28. prosinca 1941. naglasi „da je prehrambena situacija u gradu Brodu jedna od najgorih u čitavoj zemlji“ zbog čega je „najsiriromašniji sloj pučanstva izložen zelenaštvu i gladi“. Za primjer se navodi da se u prosincu 1941.g. po stanovniku podijelilo samo 1.750 grama kukuruznog brašna čime

⁷⁸ HDA, *Velika župa Posavje*, kut. 1, 17042 v.t. 1-89/1945.

⁷⁹ DRŽAVNI ARHIV SLAVONSKI BROD, *Gradsko poglavarstvo Brod na Savi (1941-1945.)*, inventarni broj 182, dok. 16317.

⁸⁰ *Grada za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji, Knjiga 1*, str., 251.

najviše „stradava radništvo, koje, razumije se, nije osobito oduševljeno za novi politički poredak“. Autor izvješća dalje ističe „da je i ovdje u Brodu bilo jednom veliko stremljenje za novi poredak u Evropi, ali da je isto propalo zbog vlastite nesposobnosti ili iz drugih razloga“. Stanje u pitanju prehrane prouzrokovala je njemačka vojska, koja je po ulasku u grad Brod odmah pokupovala svu hranu za malo vrijedne okupacijske njemačke marke. Gradska uprava nije bila u mogućnosti osigurati bolju opskrbu građana jer je najprije morala podmiriti potrebe hrvatske i njemačke vojske.⁸¹

Jačanjem i širenjem partizanskog pokreta na brodskom području od sredine 1943.g., nabava najosnovnijih živežnih namirnica u gradu bila je otežana jer su partizani sprječavali seljake da ih donose u grad. „Tako su jučer primjerice odmetnici (partizani) zaposjeli šumu Dolci 6 km udaljenu od Broda na Savi na glavnoj cesti Brod-Vinkovci i spriječavali svaki pristup seljaka u Brod na Savi, zabranjujući im svako donošenje hrane u grad. Svakog prolaznika kao i sva vozila zaustavljali su te ih nakon dulje vremena pred večer pustili. Neki su samovozi tom prilikom stradali, imade nešto i ljudskih žrtava a prema izjavi nekog seljaka odmetnici se priete svakom koji surađuje na prehrani.“⁸² Gradsko poglavarstvo je u okviru svojih ovlasti i mogućnosti nastojalo različitim mjerama osigurati minimum hrane za svoje građane, ustrojiti evidenciju kome je hrana najpotrebnija i suzbiti malverzacije. Događalo se naime da oni koji su si osigurali određenu količinu živežnih namirnica, još ih podižu i na kupone. Takvima je gradska uprava prijetila novčanom kaznom od 500 000 kuna, zatvorom do šest mjeseci a u težim slučajevima i slanjem u radne logore. Situacija u gradu prisiljavala je građane da si krenu sami u nabavku hrane odlaskom na selo i kupnjom od seljaka. Na potrošačke karte dobivalo se po osobi dnevno 15 dkg kruha i mjesečno 30 dkg šećera, 20 dkg soli i 2 kutije šibica. Mast meso i mliječni proizvodi također su bili ograničeni na minimum. Građani su tih dana išli ilegalno u kupovinu namirnica na selo i to po višim cijenama od dopuštenog, ili su hranu mijenjali za raznu robu. Tako se razvila ilegalna trgovina koja je pogodovala švercu i „crnoj burzi“.⁸³

Cjelokupna situacija navela je vlasti NDH da upravljaju i nadziru raspodjelu živežnih namirnica. Ubrzo su naišli na problem prehrane stanovništva u tzv. „pasivnim krajevima“, to su bili dijelovi države koji su ovisili o uvozu hrane iz „aktivnih krajeva“.

⁸¹ I. JELIĆ, „Prilike u Brodu 1941.-1945. godine“, str. 286-287; *Grada za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji, Knjiga 1*, str., 432-433.

⁸² *Grada za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji, Knjiga 8*, str. 364-368.

⁸³ I. JELIĆ, „Prilike u Brodu 1941.-1945. godine“, str. 287; S. HREČKOVSKI, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, str. 48-50.

Ta je ovisnost bila još izraženija u ratnim vremenima. Zbog toga se vrlo brzo raširilo krijumčarenje hrane, a također su ljudi iz „pasivnih krajeva“ koji nisu bili krijumčari putovali u Slavoniju i Srijem kako bi nabavili hranu za svoje obitelji. Vlasti NDH poduzimale su cijeli niz mjera kako bi spriječile krijumčarenje i protuzakonitu nabavu hrane. Mjere su bile posebno naznačene u Brodu na Savi jer je Brod bio važno željezničko čvorište koje je predstavljalo spojnicu Slavonije i Srijema s „pasivnim krajevima“ (dijelovima Bosne, Hercegovine i Dalmacije). Naredbom MUP-a NDH od 8. siječnja 1942.g. osnovano je i Gospodarsko redarstvo koje je trebalo sprječavati da građani sami trguju sa seljacima živežnim namirnicama, oni su i provodili kontrolu prometa živežnih namirnica na području grada, a posebno na željezničkom kolodvoru. Državno ravnateljstvo za prehranu već se 11. rujna 1941.g. obratilo Predsjedništvu vlade NDH i drugim nadležnim vlastima u Zagrebu obavještavajući ih da krijumčarenje živežnih namirnica na željeznicama „uzima ogroman mah“, pa bi trebalo poduzeti mjere na njegovu suzbijanju i kažnjavanju krijumčara. Nabavka namirnica na selu bila je ograničena na 10 kg po osobi i to uz predočenje dozvole da je to poklon najbližih rođaka. Ako bi se našlo kakvih viškova kod ljudi redarstvene vlasti bi to oduzimale, a svim prijestupnicima određivane su visoke novčane kazne, nekima i zatvorske. Nedugo zatim donesena je odluka po kojoj putnici koji bi dolazili u grad, mogli su iznijeti na tržnicu ukupno do 30 kg prehrambenih proizvoda. S obzirom na željeznički promet s Bosnom, koji se odvijao preko Broda na Savi, stizale su brojne izbjeglice iz Bosne i Hercegovine u Slavoniju u potrazi za hranom, nadzor nad putnicima i prometom živežnim namirnicama bio je stalno pojačavan, a tijekom 1943. godine je proširen i na domobranske vojne vlakove.⁸⁴

Unatoč svim mjerama koje je vlast pokrenula kako bi se suzbilo krijumčarenje živežnim namirnicama, pa i člancima u lokalnom tisku, koji su švercere hranom nazivali štetočinama na naslovnoj stranici, ilegalni prijevoz tih namirnica bio je nastavljen o čemu svjedoči nekoliko primjera.⁸⁵ Ministar Obrta vele obrta i trgovine poslao je dopis 1. lipnja 1942.g. velikom Županu u kojem navodi kako se u posljednje vrijeme naročito razmahalo s krijumčarenjem svih vrsta namirnica, te da se ovim načinom kupovanja ruši vrijednost domaće valute i cijeli sustav opskrbljivanja pučanstva. Naredio je da se oko toga mora

⁸⁴ NIKICA BARIĆ, „Brod na Savi i krijumčarenje hrane na željeznicama za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske,“ u: *Prilozi za povijest Broda i okolice 2*, HISP Slavonski Brod, Slavonski Brod, 2015., str. 163.-166.

⁸⁵ Posavska Hrvatska, br. 12., (27.9.1941.).

strogo postupati a kazne biti toliko velike da ljudi ove vrste osjete svu težinu zakona...⁸⁶

U lipnju 1942. godine stigao je u Brod na Savi Andrija Leko, kao izvjestitelj Gospodarskog redarstva. Na raspolaganju je imao deset ljudi s kojima je plijenio živežne namirnice koje su se prevozile bez dozvole. U večernjim satima 1. rujna 1942. g. na željeznički kolodvor u Brodu na Savi stigao je brzi vlak Zagreb-Zemun. Leko je sa svojim ljudima krenuo u zapljenu živežnih namirnica od osoba koje su doputovale tim vlakom. Osobe kojima je oduzeta hrana, a posebno muslimanske žene, bacale su se na svoje žito, nisu dozvolile da im se oduzme, plakale su i urlale kao „divlje zvijeri“. To je privuklo pozornost ljudi koji su se okupili oko dužnosnika Gospodarskog redarstva, iz gomile su se čule pogrdne riječi protiv dužnosnika Gospodarskog redarstva. Leko je naveo kako je to bila izrazito mučna situacija ali da je žito ipak zaplijenjeno. Idućeg dana na kolodvor je stigao putnički vlak Zagreb-Vinkovci. Redarstveni zastavnik Terzija Omeragić iz Sarajeva iz tog je vlaka iskrcao deset vreća i jednu košaru pšenice, kao i dva kofera. Leko je utvrdio kako Omeragić nema potrebne dokumente za prijevoz hrane i pokušao zaplijeniti hranu, ali Omeragić to nije dopustio. On je sa svojim stvarima krenuo prema drugom peronu gdje se namjeravao ukrcati u vlak za Sarajevo. Kada je vidio da ga Leko slijedi, Omeragić je izvukao pištolj i zaprijetio Leki da će ga ubiti. Uz Omeragića je bilo osam redarstvenih stražara i on im je naredio da napune svoje puške. Pred prijetnjom oružja i uz Omeragićevu viku i psovke, Leko i njegovi ljudi morali su se povući. Leko je naveo da „nismo pobjegli sve bi nas poubijao“, a cijeli taj incident, tu „strahovitu sramotu“, promatrao je veliki broj ljudi. Leko je nakon ova dva incidenta podnio ostavku na svoju dužnost. Naveo je kako je sve dao kako bi proveo povjereni zadatak, koji je usput rečeno i bio uspješno odrađen, ali da je pri tome izgubio puno živaca i zdravlja. Također je naveo kako se hrana uglavnom plijeni od bosanske, hercegovačke i dalmatinske sirotinje koja glada jer joj država nije osigurala hranu.⁸⁷

U siječnju 1943. godine njemačka je vojska odredila da ustaške vlasti u vlakovima između Broda na Savi i Sarajeva više ne smiju plijeniti živežne namirnice. Njemačkoj vojsci bilo je u interesu da se stanovništvo na području Bosne što lakše opskrbi s hranom. Vlastima u Zagrebu to nije odgovaralo jer je to bilo suprotno njihovim težnjama da se suzbije daljnje krijumčarenje hrane. Kasnije je njemačko Mjesno zapovjedništvo u Brodu na Savi odredilo da ustaške vlasti ne smiju plijeniti hranu ni u samome gradu odnosno na

⁸⁶ HDA, *Velika župa Posavje*, kut. 4., t. 1854/1942, sig. 23514.

⁸⁷ N. BARIĆ, „Brod na Savi i krijumčarenje hrane na željeznicama za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske“, str. 170-171.

željezničkom kolodvoru. Ovaj zahtjev njemačke vojske bio je zapravo kraj suzbijanja krijumčarenja hrane na željeznicama jer se svo krijumčarenje iz Bosne odvijalo preko Broda na Savi. Velika župa Posavje krajem veljače 1943.g. obratila se Glavnom ravnateljstvu za prehranu, naveli su da njemačka vojska ima operativno zapovjedništvo, što je značilo da ima ovlasti nad vlastima na području južno od Save, što se ne odnosi na Brod na Savi. Od Glavnog ravnateljstva za prehranu traženo je da se obrati predstavnicima njemačke vojske u Zagrebu kako bi se povukla odredba o obustavi zapljene hrane u Brodu na Savi. Ubrzo je određeno da se osnuje Povjerenstvo za suzbijanje krijumčarenja čije je sjedište određeno da će biti u Brodu na Savi. Povjerenstvo je osnovano naredbom ministra narodnog gospodarstva Josipa Balena 13.5.1943.g. Povjerenstvo za suzbijanje krijumčarenja u Brodu na Savi moglo je na bilo kojoj postaji željezničke pruge Zemun-Nova Gradiška zaustavljati vlakove kako bi pregledalo putnike i njihovu prtljagu. Za to je bilo potrebno osigurati jedan vlak na Željezničkoj postaji u Brodu na Savi koji je služio kao pomoćni vlak u koji bi se spremala zaplijenjena hrana. Zadatak Povjerenstva bio je oduzeti živežne namirnice svakoj osobi koja putuje bez propusnice i otpremnog lista. Tako je Brod na Savi zbog svog položaja na vrlo važnom željezničkom čvorištu postao važna točka za krijumčare hrane ali isto tako i mjera za njegovo suzbijanje.⁸⁸

Dodatne teškoće u opskrbi grada hranom pojavile su se u jesen 1943. godine. Kada su Nijemci angažirali prvu kozačku konjaničku diviziju (sastavljena od zarobljenih sovjetskih vojnika, donskih i kubanskih Kozaka) u borbi protiv partizana. „Borba“ ove divizije, koja je bila pod komandom njemačke vojske, svela se na pljačku, ubojstva, palež i silovanja. Sva sela brodskog Posavlja kroz koja su Kozaci prošli ili u kojima su se zadržavali bila su izložena teroru ovih izgubljenih vojnika koji su znali da se svojim domovima, u Sovjetski Savez, ne mogu vratiti jer bi kao izdajnici (Staljin je sve koji su bili zarobljeni ili su se predali Nijemcima tako tretirao) odmah bili likvidirani. U takvoj situaciji, gdje su bili prepušteni sami sebi i bez čvrste vojničke kontrole činili su najgora zločine nad mirnim i nezaštićenim stanovništvom. U izvještaju Velikoj župi Posavje od 28. listopada 1943.g. kotarski predstojnik Stjepan Momčinović o Kozacima kaže: „Njihov pohod na partizane sastoji se u tome da odu u obližnja sela sa kolima, pljačkaju svinje, konje, ovce, odjeću, vino i rakiju te dovuku u mjesto nastambe... Strah kod naroda toliko je zavladao da mnogi bježe u šumu, a žene i djevojke iz onih mjesta gdje ove horde

⁸⁸ N. BARIĆ, „Brod na Savi i krijumčarenje hrane na željeznicama za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske“, str. 185-186., 192.

su nastanjene bježe po noći na spavanje u sigurnija sela. Ogorčenje kod naroda doseglo je vrhunac... Čuju se javne izjave, da bi sretniji bili da su došli partizani, a ima i takvih koji, produlji li se ovakav postupak, tražili bi zaštitu od partizana. Potpisani je osobno išao zapovjednicima, koji su njemački časnici, pa sam iz njihovog razgovora saznao da su izgubili svaku vlast da ne smiju istupiti protiv svojih razloga, da bi ih ovi divljaci poubijali... Ne povuku li se iz ovih mirnih sela, nedogledne će posljedice nastati za državu i nacionalni ustaški pokret. Narod će se odmetnuti u šumu, tražit će zaštitu partizana i ostalih odmetnika, bježat će domobrani u šumu, jer su mnogi njihovi roditelji postupkom divljaka opljačkani ili silovani. Potpisani neće moći gledati nasilja koja se provode nad čestitim narodom i organizirat će se uz pomoć naroda otpor protiv ovih nasilja na sramotu naši saveznika“.⁸⁹ Grad Brod nije bio direktno ugrožen od Kozaka, ali je njihova prisutnost izazvala veliki strah i onemogućavala kretanja iz grada u sela, gdje su građani Broda najvećim dijelom nabavljali živežne namirnice. Tek u proljeće 1944.g. Nijemci su s ovih područja povukli kozačku diviziju, ali njen rušilački pohod prouzročio je u stanovništvu veliko nepovjerenje prema ustaškim vlastima i njemačkoj vojsci, u njihovu sposobnost i spremnost da spriječe i zaštite ga od sličnih pojava. Tu situaciju vrlo dobro iskoristila je partizanska promidžba naglašavali su kako se i na tome primjeru, razbojničkim djelovanjem kozačke divizije, vidi da su jedino partizani istinski borci za narodne interese i da su samo oni u stanju narod i fizički zaštititi.⁹⁰

2.9. Kulturno-društveni život

Kulturno-sportska i druga društvena događanja u Brodu za vrijeme Drugog Svjetskog rata u Slavonskom Brodu bila su u drugom planu. Budući da je vojska zauzela sve najveće i najreprezentativnije objekte u gradu, nije bilo adekvatnog prostora za održavanje izložbi, koncerata ili kazališnih priredbi. Prema riječima ravnatelja gimnazije dr. Josipa Gunčevića, vojska je bila u tim trenucima u prvom planu a sve drugo bilo je sporedno. Unatoč svim okolnostima ipak je bilo određenih sportskih aktivnosti u gradu. Godine 1939. osjetilo se kako je interes brodske publike za nogomet opao. U to vrijeme postojao je preveliki broj klubova na malom prostoru s vrlo lošim uvjetima za rad. Bilo je premalo kvalitetnih nogometaša, momčadi su bile slabe i neinteresantne publici. Došlo je do gašenja određenih klubova i već tada se razmišljalo o spajanju nogometnih klubova Marsonije i Viktorije. Nedugo nakon što su ušle tenkovske jedinice u njemačke vojske u

⁸⁹ *Grada za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji, Knjiga 8*, str. 279.

⁹⁰ I. JELIĆ, „Prilike u Brodu 1941.-1945. godine“, str. 287-288.

grad, 11. svibnja 1941.g. na Marsonijnom igralištu odigrali su nogometnu utakmicu Viktorija i selekcija njemačkih vojnika.⁹¹

Uspostavom nove vlasti došlo je i do određenih promjena u sportskim, pjevačkim i drugim društvima u Brodu na Savi. Tako su spojeni radnički klubovi BSK i Jedinstvo u novi klub HNK Petar Svačić, a Marsonija i Viktorija u HNK Posavje. Domobrani su osnovali i svoj klub koji su nazvali HNK Berislavić. Spajanje nogometnih klubova popraćeno je i lokalnom tisku pod naslovom „Fuzija nogometnih klubova“ gdje se navodi kako je pokrenuta akcija za spajanje klubova Marsonije i Viktorije u jedan klub.⁹²

Kroz 1941. godinu u gradu se nisu igrale utakmice baš redovito. Dokumentirane su poneke prijateljske utakmice koje su igrali nogometaši novoosnovanog kluba HNK Posavje. Nogometno prvenstvo države organizirano je uz velike napore, prvenstvo je bilo obilježeno nedisciplinom, prekidima i odustajanjem pojedinih klubova u sred sezone. Niža liga igrala se u Brodu, u njoj je sudjelovao mali broj klubova s minimalnim troškovima. O daljnjim događanjima u nogometu nema previše dokumentiranih podataka. Tek poneki izvještaj u kojima se navodi da je odigran derbi između Svačića i Posavja na igralištu bivše Marsonije. Također zabilježeno je kako su odigrane utakmice između nogometaša NK Zvonimir i selekcije njemačkih vojnika. Veliki broj nogometaša i članova uprave predratne Marsonije nije se uključio u aktivnosti novoosnovanih klubova. Kasnije su pokrenuli inicijativu da se ponovo vrati klub Marsonija. Što se i dogodilo u siječnju 1944.g.⁹³

Osim nogometa, u to doba vrlo popularan sport u gradu bio je veslanje. U studenom 1941.g. Posavska Hrvatska objavila je pod rubrikom „Šport“ kako je održano predavanje o veslanju koje je održao profesor Bormann. U tekstu stoji kako je on bio „u vodstvu njemačkog sporta vezanog za veslanje“. Naveli su kako je posjećenost ovom predavanju bila ogromna i da su svi s velikim zanimanjem slušali predavanje. U kolovožu 1942.g. četverac broskog kluba „Sava“ bio je prvak države, a također i brodske veslačice su postale državne prvakinje u četvercu s kormilarom.⁹⁴

Jedan od rijetkih koncerata koji se uspio održati u gradu za vrijeme rata bio je koncert humanitarnog karaktera namijenjen za „ustašku siročad“ 13. studenog 1941.g. Koncert je održala „glazba Ustaške Vojnice iz Zagreba“. Cijeli događaj naslovljen je kao

⁹¹ I. JELIĆ, „Prilike u Brodu 1941.-1945. godine“, str. 289; ŽELJKO ČEGLAJ, *Brodске, športske priče iz davnine I. Dio*, GK Slavonski Brod, 2017., str. 180-184.

⁹² Posavska Hrvatska, br. 12., (19.8.1939.), str. 4.

⁹³ Ž. ČEGLAJ, *Brodске, športske priče iz davnine I. Dio*, str. 187-194.

⁹⁴ Posavska Hrvatska, br. 18., (15.11.1941.), str 3; S. Uzelac Schwendemann, Volim Brod, str. 67.

„Koncert po želji“, građanstvu je bio dostupan raspored s kojeg su mogli odabrati na kojim skladbama žele sudjelovati i koliko će platiti za tu priredbu. Na dnu pozivnice za ovaj koncert stajala je napomena da se može donirati koliko tko želi i po svojoj mogućnosti te da „misle na svoje vojnike koji se bore u Rusiji, kao i na to da je pomoć tim veća čim više žrtvujete...“.⁹⁵ Ovaj koncert popratila je medijski i Posavska Hrvatska koja je cijeli događaj okarakterizirala kao nezapamćen koncert koji je polučio velike rezultate i uspjeh. Naveli su i točnu cifru koju je građanstvo tom prigodom prikupilo a radilo se o 43.548 kn. I kulturno pjevačko društvo „Davor“ pokušavalo je u prvim ratnim godinama održati svoju aktivnosti, međutim ubrzo nisu imali više gdje održavati svoje probe i nastupe.⁹⁶

Jedino mjesto gdje su se često održavale kulturno-zabavne priredbe gotovo do kraja rata bilo je u Hrvatskom domu. Nakon što je proglašena NDH gospođa Olga Panthy isplatila je drugog zakupca, gospodina Dobričkog, koji je otišao u Srbiju za vrijeme rata. Tako je obitelj bila Panthy jedini zakupac Hrvatskog doma. Kino Hrvatski dom radilo je za građanstvo do 23.11.1942.g. Nekoliko mjeseci u njemu je bila nastava Gimnazije, budući da je zgradu Gimnazije uzela njemačka vojska za svoje potrebe. Ubrzo su se u njemu počele odigravati kazališne predstave, održavale zabave, prikazivali filmovi, ali samo za njemačku vojsku. Filmovi su prikazivani svaki dan, bili su uglavnom njemački propagandni filmovi. U srpnju 1942.g. Komanda mjesta sklopila je ugovor s Olgom Panthy da će Kino Hrvatski dom s kompletnom aparaturom, kinoprojektorom, pojačalima i zvučnicima staviti na raspolaganje njemačkoj vojsci, kao i kinooperatera. Za te usluge njemačka vojska isplaćivala je 400 kn po predstavi. U bombardiranju grada Hrvatski dom nije bio pogođen. U ožujku 1945.g. kratko su u kinu bili četnici, koje su tamo smjestili Nijemci. Kada je njemačka vojska napustila Brod, za sobom je ostavila kino uredno, ništa nije bilo ukradeno ni oštećeno. Zato je kino moglo odmah dalje raditi.⁹⁷

Na poticaj dr. Ive Rubića grupa intelektualaca pokrenula je osnivanje društva koje bi se bavilo prošlošću grada Broda. Tako je u knjižnici „Brlić“ održan inicijativni sastanak na kojem je predloženo osnivanje Hrvatsko kulturno društvo „Berislavić“, a službeno je osnovano 25. listopada 1942.g. i brojalo je oko 70 članova. Prema zamisli osnivača Društvo je trebalo imati široki djelokrug rada, ali prvenstvena mu je zadaća bila proučavanje i objavljivanje rezultata istraživanja kulturno-povijesne prošlosti grada i

⁹⁵ HRDASB, *Gradsko poglavarstvo Brod na Savi*, inventarni broj 182.

⁹⁶ *Posavska hrvatska*, br.18., (15.11.1941.), str. 3.

⁹⁷ MATO ARTUKOVIĆ, *Hrvatski dom*, Plamen d.d., Slavonski Brod, str. 46-47.

brodskog Posavlja. Osnovani su i svoj časopis pod nazivom „Prilozi za upoznavanje Broda“, a prvi i jedini broj većeg formata i opsega od 72 stranice izašao je u travnju 1943.g. U tom broju časopisa pisali su istaknutiji građani grada Broda, između ostalih, Josip Gunčević, ravnatelj gimnazije, tadašnji gradonačelnik Josip Koprivčević, novinar Tomislav Mesić itd. Od tada aktivnost „Berislavića“ zbog ratnih neprilika postupno je počela slabiti, a zbog stalnih bombardiranja grada od proljeća 1944.g. društvo je prestalo s radom.⁹⁸

Osnovne i srednje škole u Brodu, kao i u drugim krajevima zahvaćenim ratnim operacijama, nisu mogle raditi redovito, pogotovo kada su počela stalna bombardiranja grada od proljeća 1944.g. Uz to, školske zgrade je već ranije zauzela vojska pa se nastava održavala u privatnim kućama, što je prouzročilo velike poteškoće u organizaciji nastave pa je samim tim sve to utjecalo i na kvalitetu nastave. Jedan od primjera o teškoćama izvedbe nastave pokazuje i situacija kada je upravitelj muške pučke škole uputio 16. listopada 1943.g. molbu Gradskom poglavarstvu da se nabavi peč za sobu u kući Grahovac u kojoj se održavala nastava. Gradsko poglavarstvo je odgovorilo da ne može, niti je to njihova obveza, nego je dužan to učiniti kućevlasnik koji je prostoriju i iznajmio. Ravnatelj Državne Realne gimnazije dr. Josip Gunčević morao je 24. kolovoza izvijestiti Veliku župu Posavje „da se 18(osamnaest) profesora nije prijavilo odnosno da je napustilo svoju službu“ zbog čega je interveniralo Ministarstvo narodne prosvjete-Odsjek za srednje škole. Bez obzira na razloge zbog kojih se toliki broj profesora nije na vrijeme pojavio u školi kada je to trebalo (vjerojatno zbog bombardiranja grada) početak školske godine u gimnaziji nije se mogao normalno organizirati i odvijati. Tome su pridonijeli i česti izostanci đaka, od kojih su mnogi otišli u partizane pod utjecajem političkog djelovanja članova SKOJ-a.⁹⁹

⁹⁸ I. JELIĆ, „Prilike u Brodu 1941.-1945. godine“, str. 289-290; *Prilozi za poznavanje Broda i okolice I*, HKD „Berislavić“, Brod, 1943.g.

⁹⁹ I. JELIĆ, „Prilike u Brodu 1941.-1945. godine“, str. 291.

3. NARODNOOSLOBODILAČKI POKRET I BORBA

Većina hrvatskog naroda NDH je dočekala kao ostvarenje vlastitih težnji u kojima su se konačno oslobodili terora i velikosrpske politike. U tim trenucima Hrvati su osjetili olakšanje i smatrali su kako će se napokon moći nesmetano razvijati hrvatski nacionalni identitet. U trenutku nastajanja Nezavisne Države Hrvatske veliki broj ljudi nikad nije ni čuli za ustaše, a malobrojni su znali njihova opća programsko-politička načela. Ubrzo je narod počeo sve više iskazivati sumnju prema novoj vlasti, pogotovo nakon Rimskih ugovora, kojima je 18. svibnja 1941.g. Ante Pavelić morao Talijanima ustupiti najveći dio Dalmacije s otocima i pristati na liniju razgraničenja kojom je na štetu Hrvatske utvrđeno talijansko interesno područje. Kada su uvedeni rasni i politički zakoni koji su provedeni protiv Židova, Srba i Cigana, nastupilo je veliko nezadovoljstvo i ogorčenje naroda spram vlasti. Zbog svih tih razloga mnogi su se distancirali od nove vlasti ili zauzeli pasivan stav očekivanja razvoja događaja, dok su se radikalniji opredijelili za narodnooslobodilački partizanski pokret na čelu s komunistima, najvećim ideološko-političkim, a kasnije i vojnim neprijateljem NDH.¹⁰⁰

Narodnooslobodilački pokret (NOP) na području grada Broda i okolice počeo se organizirati i ilegalno djelovati u ljeto 1941.g. Članovi KPH i SKOJ-a su se već u prvim danima NDH raznim oblicima ilegalnog rada (pisanjem parola, trganjem plakata i oglasa, bojkotiranjem skupova koje su organizirali ustaše) jasno odredili kao protivnici nove države. Tako su pokušavali pridobiti još više pristaša i pokazati da je Komunistička partija, unatoč represivnim mjerama, politički prisutna. Istodobno su se prema naputcima Centralnog komiteta KPH vršile pripreme za oružanu borbu. Osnovan je Vojni komitet, a početkom srpnja 1941. godine formirana je i prva partizanska vojna jedinica Brodski partizanski odred. Svi članovi, osim jednog odreda bili su članovi KPH ili SKOJ-a, a po nacionalnosti 22 su Hrvata i dva Srbina. Socijalni sastav činilo je 16 radnika, 6 učenika i dva studenta. Vlast je reagirala na to, s uhićenjima, stalnim nadzorom nad sumnjivim osobama i njihovim obiteljima i ubacivanjem svojih ljudi u redove komunista. U početku policija je bila uspješna u suzbijanju komunističkog djelovanja. Komunisti su vrlo brzo uvidjeli da su odnosi snaga u samom gradu debelo na strani vlasti. Shvaćali su da je njihov ilegalni rad postao sve opasniji i slabiji, zbog toga su odlučili promijeniti svoju taktiku,

¹⁰⁰ I. JELIĆ, „Prilike u Brodu 1941.-1945. godine“, str. 291.

počeli su s nagovaranjem svojih simpatizera i svih onih koji su se deklarirali kao antifašisti, da napuste grad Brod i prijeđu na „Oslobođenu teritoriju“ pod kontrolom partizana. U svom poslu vrlo uspješni bili su članovi SKOJ-a koji su vrbovali ljude u radničkom sektoru i među srednjoškolcima. Njihovim uspjesima pripomogao je i ravnatelj gimnazije dr. Josip Gunčević, koji je prema svim učenicima za koje je sumnjao da simpatiziraju komuniste postupao vrlo rigorozno, a mnogi su na njegov zahtjev isključeni iz škole. Takvima je tada jedino preostalo da se odazovu pozivu na odlazak u partizane. Zato se partizanska promidžba i mogla pohvaliti da je brodska gimnazija „za vrijeme dvogodišnje ustaške vladavine dala preko 20 omladinaca u redove Narodno-oslobodilačke vojske“ i da je njihov odlazak u partizane „duboko djelovao među stanovnicima Broda“. Početkom rujna 1943. godine razvoj vojno-političke situacije u svijetu i na jugoslavenskim ratištima davao je novi poticaj jačanju partizanskog pokreta na brodskom području, gdje je NOP do kraja 1943. izgradio i učvrstio svoje vojno-političke strukture. Partizani su sve češće uspijevali izvesti i veće borbene akcije u najneposrednijoj blizini grada, što je imalo veliki psihološki učinak na stanovništvo koje se u sve većem broju odazivalo njihovom pozivu da napuste grad i prijeđu na teritorij pod njihovom kontrolom. Tome su uvelike pridonijeli i postupci vlasti NDH te nesigurnost zbog stalnih bombardiranja. U borbi za pridobivanje pristaša partizanska propaganda je iskoristila bombardiranje grada izdajući letak u kojem između ostalog stoji: „Grad Brod ima vrlo važan vojnički značaj i radi toga je izvrnut napadajima iz zraka. I ako su vojnički objekti jedini i glavni cilj savezničkog zrakoplovstva nije moguće izbjeći nevine žrtve među civilnim stanovništvom, jer svaka bomba ne pogađa cilj. Došao je čas da smjesta napustite uporišta. Maršal Tito nekoliko puta je opomenuo građanstvo naših gradova, da napuštaju uporišta, tvornice i željezničke pruge, kako bi se izbjegle nepotrebne žrtve. Bombardiranje Broda će se pojačati i bit će razoren svaki vojni objekt, svaka pruga, svaka tvornica i svaka zgrada u kojoj se bude zadržavala nama neprijateljska vojska. Dokle ćete podnositi strah, skrivati se po žitu i panično bježati na znak uzbune na čelu sa ustaškim glavešinama u automobilima...“. Također, postupci Nijemaca su pridonijeli nekim svojim postupcima da se ljudi odvaže na odlazak u redove partizana.¹⁰¹

Nakon napada Njemačke na Jugoslaviju u okrugu Slavonski Brod javili su se prvi dobrovoljci za pristupanje u komunistički pokret. Ubrzo je krenula u gradu akcija prikupljanja naoružanja. U vrijeme dok se uspostavlja vlast NDH u gradu, komunisti su

¹⁰¹ I. JELIĆ, „Prilike u Brodu 1941.-1945. godine“, str. 292-293; S. HREČKOVSKI, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, str. 81.

ilegalno organizirali vojne obuke, osnivali punktove u okolici grada i selima, gradili baze u obližnjim šumama itd. Organizirali su prikupljanje novca, lijekova, hrane, odjeće i vojne opreme. Rukovoditelj svih operacija bio je Vjekoslav Smoljan ranije spomenuti član lijeve struje HSS-a. Budući da su komunisti u odnosu na oružane snage NDH i njemačke vojske koja je bila stacionirana u gradu, bili daleko inferiorni, oružane borbe vodile su se isključivo u okolici grada. Nakon što su komunisti na području NDH postali ilegalni, počeli su osnivati oružane grupe. Prva grupa u okolici Broda nastala je 28. lipnja 1941. godine blizu sela Slobodnice, kraj Slavenskog Broda. U toj grupi bili su kasnije istaknutiji članovi, Stjepan Funarić, Ivan Senjug i Stjepan Sekulić. Kada su krenula masovnija hapšenja komunista u srpnju 1941. godine, komunisti su se povukli iz Slavenskog Broda u okolne šume. Kako je vrijeme odmicalo pridruživalo im se što više ljudi. Nedugo zatim spojile su se sve oružane grupe u okolici grada i formirali su Brodski partizanski odred na čelu sa zapovjednikom Stjepanom Degmečićem. Brodski partizanski odred u početku je svoje akcije organizirao u okolnim selima, dok su u samom gradu uspjeli minirati prugu.¹⁰²

Krajem veljače 1943. godine Okružni komitet KPH Slavonski Brod formirao je vojnu jedinicu koja je imala za zadatak čuvati obronke Dilj gore. Snage NDH i njemačke vojske stalno prodirale na tom području i upadali su u pozadinu partizanskih položaja. Zato je okružni komitet KPH Slavonski Brod bio primoran osnovati manju jedinicu koja bi štitila to područje. Baza te grupe bila je u šumi nedaleko od sela Kindrovo, gdje je u početku bilo i sjedište OK KPH Slavonski Brod. U lipnju 1943. godine naredbom 2. korpusa NOV Hrvatske 29. lipnja 1943. godine formiran je u blizini sela Borojevci, Diljski partizanski odred. Teritorijalno je Diljski partizanski odred pokrivao kotare Slavonski Brod, Đakovo, Županju i Vinkovce. Diljski odred tada je bio jedan od najmobilnijih i najboljih odreda unutar 6. slavonskog korpusa. Kroz cijelo vrijeme svog razvoja taj odred je bio izvor za popunjavanje i osnivanje novih slavonski jedinica NOVJ. Jedna od takvih jedinica za koju je Diljski odred dao glavninu svojih snaga, dobro naoružanih i vojno obučanih vojnika, bila je Brodska brigada, ona je osnovana u Orahovici 29. rujna 1943.g. brojila je 518 vojnika. Brodska brigada je dobila naziv jer je imala većinu boraca porijeklom Brođana iz grada i najbliže okolice. Prvih dana svibnja 1944. godine Diljski odred organizirao je još jednu udarnu grupu vezanu uz grad Slavonski Brod, a ona se zvala Zapadna posavska grupa. Ova grupa djelovala je na

¹⁰² S. HREČKOVSKI, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, str. 63-66., 79-87.

jugozapadnom dijelu kotara Slavonski Brod. Baze su bile u šumama oko sela Slobodnice, Kaniže, Zbjega. Prema podacima oružanih snaga jedinica NOP-a u razdoblju između 1943.g. i do travnja 1945.godine, vidljivo je da nije bilo jedinice formirane na teritoriju 6. korpusa a da u njoj nije bilo stanovnika iz Slavanskog Broda i okolice.¹⁰³ Akcije partizanskog odreda u okolici grada kroz cijelu 1943. i 1944. godinu bile su sve učestalije. O tome svjedoče izvješća Župske redarstvene oblasti u kojima su opisivali sve češće napade partizanskih odreda na njihove položaje. U svojim početnim akcijama često su razoružavali stražare prilikom kojih uopće nije dolazilo do razmjene vatre, partizani su samo pokupili oružje koje su kasnije koristili za borbu.¹⁰⁴ Prilikom upada u sela partizani su nerijetko odvodili iz sela muškarce koje su kasnije regrutirali u svoje jedinice.¹⁰⁵ Kako je vrijeme odmicalo svaki novi upad partizana u područje koje je kontrolirala ustaška vojska bio je sve žešći, u srpnju 1943. godine u izvješću stoji da je u noći oko 22 i 30 napadnuto je prigradsko naselje Brodski Varoš, u izvještaju stoji da je napad izvršila partizanska jedinica. U kratkotrajnom sukobu poginuo je jedan pripadnik domobrana i dvojica ustaša, odvedeno je preko stotinu civila, i oko 120 domobrana radne bojne iz Bosanskog Broda koji su u Brodskom Varošu samo dolazili prespavati. Bilo je i akcija u kojima su stradali i nedužni civili, djeca i žene, a nerijetko su partizani vršili i pljačkaške pohode.¹⁰⁶

Kako bi suzbili ilegalne radnje komunista, Nijemci su u proljeće 1943. reorganizirali cijeli vojni i policijski aparat. Osnovani su nove vojne i policijske jedinice, angažirani su novi agenti i doušnici. Kada je osnovano Odjeljenje za zaštitu naroda (OZNA) u svibnju 1944. godine, to odjeljenje je preuzelo sve konce u borbi protiv tajnih agenata koje su angažirale vlasti NDH. S osnivanjem OZN-e, pojačao se i rad vojnoobavještajne službe u vojsci. Iz Slavanskog Broda primane su obavijesti o promjenama položaja snaga vojnih NDH koje je onda OZNA kasnije obrađivala. Da bi se mogle pratiti sve promjene kretanja vojske njemačke i NDH na Diljskom području napravljen je novi raspored obavještajnih punktova. Osnovano je pet punktova od kojih se jedan odnosio na Slavonski Brod i okolicu. Na području grada i okolice komunistička

¹⁰³ S. HREČKOVSKI, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, str. 164-170.

¹⁰⁴ HDA, *Velika župa Posavje*, kut. 7., t. 163/1943., sig. 23954; *Grada za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji, Knjiga 2*, str. 41-42.

¹⁰⁵ HDA, *Velika župa Posavje*, kut. 8., t.1059/1943., sig. 24169.

¹⁰⁶ HDA, *Velika župa Posavje*, kut. 10., t.2018/1943., sig. 24410; kut. 11, t.2890/1943. arh sig 24574; kut 11, t.3084/1943. arh sig, 24613; kut 13., t. 3038/1944., arh sig 24767.

obavještajna služba upala je u sve vojne ustanove i jedinice, javne uprave, policiju, u mnoga privredna poduzeća i obrtničke radnje, škole, bolnice i trgovine. Obavještajne komunističke službe su se infiltrirale i u domobransku vojsku. Kotarski komitet KPH za Slavonski Brod je od proljeća 1943. godine primao podatke od domobranskih oficira od njih korisne podatke o svim promjenama u domobranskoj vojsci. Posebnu ulogu odigrao je Antun Premer koji je bio u službi Drugog domobranskog zbora. On je svoju špijunsku djelatnost uspio održati skoro do kraja rata. Premer je sa svojim suradnicima uspio izraditi plan Slavenskog Broda s precizno ucrtanim vojnim objektima i s podacima o vojnim jedinicama u njima, o njihovom osiguranju, stanju u jedinicama i stupnju pripravnosti. Taj plan predao je vojnoobavještajnom oficiru Diljskog odreda. Također, tajno je pribavljao od ustaškog stožernika evidenciju ustaških agenata, njihova imena i podatke dostavio je kotarskom komitetu KPH. Ministarstvo oružanih snaga NDH je u jesen 1943. godine uputilo dopis Drugom domobranskom zboru u Slavenskom Brodu (29. X. 1943.g.) u kojem je izražena sumnja da se unutar zapovjedništva Drugog domobranskog zbornog područja centar nalaze strane obavještajne službe. Ravnateljstvo za javni red i sigurnost u Zagrebu imalo je određena saznanja o svim ti događanjima, u dokumentu koji su izdali između ostalog stoji: „...Poznata je činjenica. Da komunisti dobivaju iz Broda velike količine raznovrsnog tvoriva, pa su tako nedavno dopremili u Voćin, prema izjavama samih komunista, zdravstvenog tvoriva u vrijednosti od 1,000.000 kuna. Inače su partizani uvijek unapired obaviešteni o svim akcijama naših oružanih snaga....“. Jedan od većih pothvata komunističke obavještajne službe bio je predaja partizanima „protuavionske obrane grada Slavenskog Broda“ koja se dogodila 19. listopada 1943. godine. O toj akciji postoji izvještaj Župske redarstvene oblasti u Brodu na Savi koji podnosi Glavnom ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu. U izvješću stoji: “Oko 18:30 sati izvršen je prepad od strane partizana na domobransku protuzrakoplovnu bitnicu koja je smještena u predgrađu Broda na Savi na Dombovićevoj livadi. Tom prilikom partizani su odveli oko 40 domobrana i 14 koturaša sa koturevima i streljivom. Od oružja pokušali su da odnesu brzometni top i jedna kola natovarena odorom i streljivom ali su sve to nedaleko od mjesta prepada ostavili i pobjegli. Žrtava s naše strane nije bilo a od partizana nije poznato.“¹⁰⁷

Do jeseni 1943. godine bilo je organizirano nekoliko grupa s odjela Drugog domobranskog zbora koje su surađivale s NOP-om. Među njima bilo je i oko 10-ak

¹⁰⁷ *Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji, Knjiga 8, str. 198; S. HREČKOVSKI, Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945., str. 227-234.*

Brođana, učitelja i službenika koji su bili mobilizirani u vojsku, radili su u vojarni a stanovali kod kuće, to im je omogućavalo lakšu komunikaciju s obavještajnim komunističkim službama. Tih desetak ljudi bilo je poznata pod nazivom kao „Grupa dr. Bogumila Žganjera“, on je bio šef intendanture Drugog domobranskog zbora, bio je aktivni suradnik s komunistima još od 1941. godine, došao je u Slavonski Brod s područja Banja Luke. Budući da su jedinice Drugog domobranskog zbora bile razbacane po širem području Slavonije i Bosne, Bogumil Žganjer kao šef intendanture Drugog domobranskog zbora u Slavonskom Brodu, imao je cjelokupni pregled rasporeda i jačine jedinica na tom prostoru, a i posjedovao je mnoge druge podatke važne za komuniste. Pred kraja rata, kada je Slavonski Brod bio opkoljen sa svih strana i ograđen žicom, obavještajni rad bio je sve kompliciraniji za komuniste i odvijao se samo radio vezom. Ipak komunisti su imali veći broj obavještajaca tada u redovima domobrana koji su dostavljali korisne podatke partizanima. Grupa Bogumila Žganjera nekoliko puta je bila uhićena, domobranska obavještajna služba otkrivala je u više navrata njihova djelovanja. Zadnje hapšenje bilo je 8. siječnja 1945. godine. Tada je uhapšen i Žganjer s još 11 oficira i podoficira iz te grupe. Svi su poginuli prilikom bombardiranja saveznika, bombe su pale na zatvor 19. siječnja 1945. godine. Grupe domobrana, građevinskih tehničara, također su sudjelovale u radu obavještajnog odreda NOP-a unutar brodskog Kotara. Oni su izrađivali nacрте i utvrđenja pojedinih uporišta, imali su uvid u sve objekte i njihova osiguranja (minska polja). Preko obavještajnih veza te su podatke slali službama NOP-a. Predali su podatke o municijском skladištu u Gromačniku, bunkere oko grada, njihove lokacije, protuavionske bitnice koje su se nalazile na svim izlazima iz Slavonskog Broda. Jedan tehnički crtač dostavio je nacrt za rušenje i bombardiranje savskog mosta. Ti podaci kasnije su dostavljani savezничkoj eskadrili, kao i skice Slavonskog i Bosanskog Broda. Komunistička obavještajna služba bila je razgranata i u svim seoskim uporištima brodskog kotara i odvijala se na isti način kao i u Slavonskom Brodu.¹⁰⁸

Župska redarstvena oblast u Brodu na Savi je u dogovoru s njemačkim vlastima pooštrila mjere opreza, ograničila slobodu kretanja i proširila pojedinačna i grupna privođenja građana. Početkom siječnja 1943. godine masovnija uhićenja provedena su u gradu i svim prigradskim naseljima (Budainka, Brodski Varoš, Brodsko Brdo, Podvinje). Tada su lokalne vlasti izvršile na području grada i okolice popis svih odbjeglih osoba i članova njihovih užih obitelji. Bilo je uhapšeno i pritvoreno oko 80-100 ljudi. U rujnu i

¹⁰⁸ S. HREČKOVSKI, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, str. 233-236.

listopadu 1943. godine u gradu i prigradskom naselju Brodskom Vinogorju uhapšeni su bili aktivisti NOP-a . Početkom 1944. godine uhvaćeno je više partizana u zasjedi po obližnjim selima. Kasnije su izvršena nova hapšenja u Podvinju i to članova obitelji odbjeglih partizana. Tijekom sljedećih mjeseci 1944. godine hapšenja su nastavljena u gradu. U rujnu 1944. godine uhapšeno je 12 građana i oni su odmah upućeni bili u Jasenovac odakle se više nisu vratili. Osam službenika i radnika bilo je uhapšeno 5. prosinca na željezničkom kolodvoru, tada je policija uspjela ući u trag cijeloj obavještajnoj mreži NOP-a u Slavonskom Brodu i Bosanskom Brodu, te Bukovlju, Gornjoj Vrbi i Ruščici. U roku od mjesec dana uhapšeno je oko 150 aktivista NOP-a, građana, domobrana, domobranskih oficira, koji su 15. siječnja 1945. godine poginuli u zatvoru Župskog redarstva kada je na zgradu zatvora pala bomba bačena od strane Saveznika u bombardiranju na grad. Nakon što je zgrada zatvora srušena, ljudi koji su kasnije bili hapšeni po kratkom su postupku slani u logore izvan Slavonskog Broda. Tako je neposredno prije oslobođenja Slavonskog Broda u Jasenovac otpremljeno 65 osoba. Prema uhapšenim partizanima redarstvene službe nisu imale milosti. Kada bi bivali uhapšeni, onima za koje su smatrali kako su nesumnjivo bili umiješani u diverzantske akcije partizana, sudilo se po kratkom postupku. Određeni broj uhvaćenih partizana bio je obješen na glavnom gradskom trgu. Po svjedočanstvima ljudi bili su to jezivi prizori, jer su partizani znali visiti s električnih stupova i po nekoliko dana, to je služilo kao upozorenje svim partizanima i njihovim simpatizerima. Njemačka vojska vršila je ta vješanja. Sve te jezive prizore bili su prisiljavani gledati đaci gimnazije koji su morali prisustvovati cijelom tom događaju.¹⁰⁹

¹⁰⁹ Z. TOLDI, *101 brodska priča, knjiga četvrta*, str.117; Z. TOLDI, *101 brodska priča, knjiga treća*, str. 115-116; S. HREČKOVSKI, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, str. 324.

4. BOMBARDIRANJE

Prve bombe na Brod pale su već 11. travnja 1941. godine, tada je njemačka vojska bombardirala grad, ali bez većih oštećenja. Sustavna bombardiranja grada od strane savezničkih snaga započela su u proljeće 1944. godine. Od tada grad je bombardiran 27 puta, nakon kojih je nastala golema materijalna šteta i pogibija velikog broja civila. Uz Zadar i Knin, Brod je za vrijeme rata bio najviše bombardiran na području današnje Hrvatske, dok su s područja bivše Kraljevine Jugoslavije žestoko bili bombardirani Bihać, Niš, Podgorica.¹¹⁰

Slavonski Brod bio bombardiran često zbog nekoliko razloga. Jedan od njih je geografsko-strateški položaj, grad se nalazio na željezničkom pravcu Zagreb-Beograd, tim pravcem njemačka vojska koristila je željeznicu za transport i opskrbu svojih postrojbi na jugoslavenskom i grčkom bojištu. Također preko Slavenskog Broda njemačka vojska transportirala je iz BiH u Njemačku boksit koji im je bio potreban za proizvodnju oružja. U Brodu su se za vrijeme rata nalazila sjedišta brojnih njemačkih postrojbi, a jedno vrijeme i stožer koji je upravljao svim njemačkim trupama u Bosni. U gradu je radila tvornica Vagona i jedina tvornica streljiva u cijeloj NDH. U Bosanskom Brodu Rafinerija nafte je proizvodila derivate za ratne potrebe. Također, ovo područje postalo je dodatno zanimljivo savezničkom zrakoplovstvu 1945. godine kada je cijela Slavonija postala odstupno područje za njemačke postrojbe koje su se povlačile, a pogotovo nakon proboja Srijemskog fronta. Državni vrh NDH bio je svjestan prometne važnosti Slavenskog Broda, znali su da bi u slučaju bombardiranja Slavenskog Broda ustaško-domobranske snage južno od Save bile odsječene, što bi dovelo do gubitka polovice državnog teritorija, a vojska bi ostala bez opreme i hrane.¹¹¹

U NDH postojala je takozvana pasivna zračna zaštita koja je trebala ublažiti posljedice zračnih napada. Tako je organizirana Narodna zaštita (NZ) koja je trebala imati utjecaja na stanovništvo kako bi što lakše prebrodili zračne napade. U velikoj župi Posavje sva veća naselja imala su postrojbe NZ. Pripadnici NZ dali su značajan doprinos

¹¹⁰ V. REM, *Tragom prošlosti Broda*, str. 73; I. JELIĆ, „Prilike u Brodu 1941.-1945. godine“, str. 288.

¹¹¹ I. RUBIĆ, *Slavonski i Bosanski Brod*, str. 85; MARICA KARAKAŠ OBRADOV, „Saveznička bombardiranja Slavenskog i Bosanskog Broda i okolnih mjesta tijekom Drugog svjetskog rata“, u: *Scrinia Slavonica* br. 6, str. 470; V. REM, *Tragom prošlosti Broda*, str. 74.

u spašavanju života civila podučavanjem stanovništva o ponašanju prilikom oglašavanja zračne opasnosti, i za vrijeme i nakon napada, te u izgradnji i prilagodbi prostora za skloništa. Do 1. rujna 1943. g. Brod je bio sjedište Zapovjedništva Drugog Zbornog zaštitnog područja, od 1. rujna je kao Odjel za Narodnu zaštitu, pod zapovijedanjem Julija Sachsa, ušlo u sastav Zapovjedništva Drugog Zbornog područja. Ipak unatoč svim mjerama, prave zaštite od zračnih napada u Brodu zapravo nije niti bilo. Gradska uprava nastojala je pomoći građanima kroz razne upute kako spasiti goli život ili spriječiti širenje požara nakon napada. Tako je oglas upućen građanima od strane Nadzorništva Narodne Zaštite za grad i kotar Brod stajala napomena s uputama ako dođe do zračnih napada kako ugasiti tzv. „požarne bombe“. Na tom plakatu koji su trebali staviti na vidljivo mjesto u zgradama stajalo je: „Požarne bombe, uništavajte brzo, vješto, hladnokrvno. Tu su upute kako najefikasnije i najbrže s vodom i pijeskom ugasiti bombu koje još uvijek gore i iz koje lete iskre i vatra...“ Na dnu teksta stoji kako je iskustvo pokazalo da su gotovo sve kuće spašene u kojima su se ljudi pridržavali tih uputa. Sve ove mjere imale su slab učinak u konačnici.¹¹²

U ožujku 1944. g. u Slavonskom i Bosanskom Brodu, prije prvih napada, napravljene su pripremne radnje sa stanovništvom u slučaju zračnog napada. Nadzorništvo NZ Broda na Savi upozorilo je 28. svibnja 1943. g. stanovništvo da se ne pridržava mjera zamračivanja (po ljetnom vremenu od 21.30 do 4.30), da ne čiste tavane, ne nabavljaju sredstva za gašenje požara, te se nedovoljno zalažu oko izgradnje zaklona i skloništa. Za to bila je predviđena novčana kazna ili zatvor, kao i javno objavljivanje imena prekršitelja. Kontrolne ophodnje izvodili su pripadnici NZ. Nakon prvog iskustva zračnih napada na grad tijekom 1944., nadzorništvo NZ je naredilo da se na znak sirene za uzbunu mora zaustaviti promet, a pješaci potražiti zaklon. Tek kada se oglasi prestanak opasnosti promet se mogao nastaviti.¹¹³ Nakon prvih napada narod je bio u panici. Tako su službenici u pošti napuštali svoja radna mjesta čim bi čuli uzbunu, zbog toga je svaka „brzoglasna“ veza preko pošte bila onemogućena, a to je sve imalo utjecaja na rad protuzračne obrane grada.¹¹⁴

¹¹² MBP, *Zbirka plakata, kalendara i sitnog tiska*, br. 20384; M. KARAKAŠ OBRADOV, „Saveznička bombardiranja Slavanskog i Bosanskog Broda i okolnih mjesta tijekom Drugog svjetskog rata“, str. 471; MARICA KARAKAŠ OBRADOV, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008.g., str. 239-241.

¹¹³ M. KARAKAŠ OBRADOV, „Saveznička bombardiranja Slavanskog i Bosanskog Broda i okolnih mjesta tijekom Drugog svjetskog rata“, str. 474-475.

¹¹⁴ HDA, *Velika župa Posavje*, kut. 13, t. 2926/44.

Od travnja 1944. godine započeo je niz bombardiranja grada koji je trajao do pred kraj rata. Prvi napadi izvedeni su 2. i 3. travnja 1944.g. Nakon tih napada u gradu je nanesena velika materijalna šteta na zgradama u Berislavićevoj ulici (danas ulica Matije Gupca), Mažuranićevoj, Trenkovojoj (danas ulica Augusta Cesarca), u ulici Vatroslava Lisinskog i Hrvatskog domobrana (danas ulica Mile Budaka). Izravnim pogotkom granata bile su pogođene ustanove, Sekcija za održavanje pruge Hrvatske državne željeznice u Krešimirovoj ulici, zgrada Državne željeznice, paromlin „Zvijezda“, hotel Jankomir, bivši hotel Zagreb i brojne druge. U zgradi Sekcije za održavanje pruga izbio je i veliki požar koji su vatrogasci gasili 11 sati. U blizini te zgrade nalazilo se sklonište u kojem je zaklon potražilo oko 50 osoba, na to sklonište pale su tri bombe ali nitko nije poginuo. U tom napadu bačeno je oko 48 bombi na željezničku prugu. Oštećeni su kolosijeci, skretnice, električna mreža, telefonski vodovi, pomoćne zgrade željezničke postaje. Među djelatnicima željeznice nije bilo smrtno stradalih, ali je bilo ranjenih. O ovom zračnom napadu citirani autor Zvonimir Toldi iznosi svjedočanstvo Dragana Bresslauera, u svojoj knjizi *Sto i jedna brodska priča*: „Mi, iz starijih razreda, već ranije smo po dvojica dežurali na vatrogasnom tornju i vojnoj komandi u *festungu* telefonski javljali dolazak aviona. Morali smo reći iz kojeg pravca dolazi i kojim smjerom leti. Onda je i na Gimnaziji formirana Narodna zaštita. Prošli smo tečaj, pa su jedni bili u jedinici prve pomoći, drugi u radnoj jedinici. Ja sam bio u prvoj pomoći. Imali smo traku s crvenim križem oko rukava i neke male legitimacije da smo se mogli za uzbunu kretati i po noći i doći na svoje zborni mjesto. Za mene to je bila ambulanta u podrumu zgrade gdje je danas banka „Raiffeisen“. Podrum je bio jak, solidan, poduprt stupovima. Dobro se sjećam tog dana. Bili smo u podrumu na zbornom mjestu, a bombe su pale na sam početak današnje Cesarčeve ulice, na dvorišnu zgradu. Pošli smo odmah s nosilima do mjesta pogotka i našli teško ranjenu djevojku, ne znam točno koliko je godina imala, ali bila je baš mlada. Stavili smo ju na nosila. Onda nije bilo sanitetskih automobila, već nas je neki kamion prevezao do bolnice. Ušli smo na glavni ulaz i ostavili ju na hodniku, ali je na žalost na putu do bolnice već preminula. Govorilo se da je ona u Brodu prva civilna žrtva bombardiranja.“¹¹⁵ U istom napadu palo je osam bombi na pilanu Slavex, poginula su tri njemačka vojnika koja su bila smještena u barakama u blizini pilane. U bombardiranjima 2. i 3. travnja, stradale su i domaće životinje koje su u tim vremenima bile važan izvor hrane za stanovništvo grada. Prilikom ovih napada na Slavonski i

¹¹⁵ Z. TOLDI, *Sto i jedna brodska priča knjiga treća*, str.203.

Bosanski Brod poginulo 83 ljudi, oko 200 ih je ranjeno, a od toga 50 teško. Tri dana poslije na područje Slavenskog Broda 35 bombardera izbacilo je na grad oko 400 bombi a među bačenim bombama bilo je nekoliko i onih koje su težile 1.000 kilograma. Na željezničku postaje pale su 93 bombe. U napadu su srušena dva zrakoplova koja su pala na područje Brodskog brda. I nakon ovog napada razbuktao se veliki požar koji su vatrogasci gasili noću zbog opasnosti, gašenje je trajalo dva dana. Do 15. travnja pronađene su 42 poginule osobe, od kojih 32 njemačka vojnika i više teško ranjenih. Na Glogovačkom kanalu u ovom napadu stradalo je više civila.¹¹⁶

U bombardiranju 27. lipnja savezničko zrakoplovstvo nadlijetalo je i bombardiralo grad u dva vala, u prvom valu bilo je oko 120 savezničkih zrakoplova, a u drugom oko 60, izbacili su oko 4000 bombi na Slavonski i Bosanski Brod. U Slavenskom Brodu poginulo je 363 osobe, a ranjeno 320. Bilo je slučajeva gdje su poginule cijele obitelji. Nakon ovih napada, stanovništvo je odlučilo iseliti se iz grada u obližnja sela i Brodsko brdo. Okolno seosko stanovništvo pružilo je utočište izbjeglim Brođanima. Prvo su iz grada odlazili žene i djeca, starci i bolesnici. Grad su smjeli napustiti samo oni stanovnici koji nisu bili poslom vezani za grad.¹¹⁷ O ovom napadu također Zvonimir Toldi iznosi svjedočanstva preživjele gospođe Ankice Kos- Lovrić: „Bio je poseban dan 27. lipnja 1944.g. Tada je imala 13 godina. Navodi da je tog utorka oko osam sati ujutro svirala uzbuna. Naišao je prvi val aviona, kaže da ih je izbrojala 21, bili su u formaciji trokuta, 1, 5, 7... Tata i mama su doručkovali kada ih je zatekla uzbuna, tata je pretrčavao preko dvorišta da stigne u zaklon, tada su vezane bombe pale u njihovu bašću. Tatu je pogodio geler u leđa i prošao kroz grudi koš, mama je dotrčala da mu stegne ranu s krpama i pokušala ga odvesti do domobranske bitnice gdje je bio liječnik. Kada je uslijedio drugi val aviona cilj im je bio uništiti željezničku stanicu, budući da nisu bile baš sve bombe precizne, padale su i po okolnim kućama. Tako je naša kuća kao i kuća moga strica srušena sa zemljom. Stric je bio u civilnoj zaštiti i došao je da vidi što mu je s kućom. Strica je tada *luftdruk* odbacio i smotao oko telegrafске štange da je od udarca na mjestu ostao mrtav. Kada je uslijedilo treće bombardiranje bomba je pala pred sam rov i svi ljudi u njemu su poginuli uključujući i baku, njih trinaest. Tatu je civilna zaštita vozila u kamionu ranjenog prema bolnici, umro je na putu do bolnice. Sve mrtve koji su tada

¹¹⁶ M. KARAKAŠ OBRADOV, „Saveznička bombardiranja Slavenskog i Bosanskog Broda i okolnih mjesta tijekom Drugog svjetskog rata“, str. 475-477.

¹¹⁷ M. KARAKAŠ OBRADOV, „Saveznička bombardiranja Slavenskog i Bosanskog Broda i okolnih mjesta tijekom Drugog svjetskog rata“, str. 479-480.

poginuli nitko nije mogao pokopati jer su se oglašavale uzbuna za uzbunom. Mama i ja prevrtali smo mrtve da nađemo tatu i baku tek predvečer 29. lipnja, uspjeli smo ih pokopati.“¹¹⁸

Novi zračni napad na Slavonski Brod dogodio se 2. srpnja 1944. g. veliki broj kuća bio je srušen ili oštećen krateri od bombi zjapili su na glavnom gradskom trgu. U ovom napadu je srušena zgrada Prve hrvatske štedionice. Drugi svjetski rat gotovo je potpuno unakazio glavni trg. U tridesetak avionskih bombardiranja grada nekoliko zgrada s trga je gotovo nestalo s lica zemlje. Citirana autorica M. Karakaš Obradov, u svom članku „Saveznička bombardiranja Slavanskog Broda navodi pismo Ante Benčevića od 11. srpnja 1944. g. U njemu je opisano kakve su bile posljedice bombardiranja od 27. lipnja i 2. srpnja 1944. „Bombe su pale na Osječku cestu, u potok Glogovicu, naselje Mali Pariz, Tvornicu vagona, željeznički kolodvor, paromlin „Zvijezda“ i drugdje. Izbili su veliki požari. Danima su iskapane jame na brodskom groblju gdje su pokopana mrtva tijela, a neka od njih nisu bila u komadu. Nije bilo ljesova za sve nego su umatani u papir i onda ukapani. Oko 50-60 neidentificiranih tijela ležalo je iza židovskog groblja šireći neugodan smrad. Nakon nekog vremena sahranjeni su u zajedničku grobnicu, a prije ukopa trupla su dezinficirana vapnom. Sahrane su trajale od jutra do mraka i bile su često prekidane uzbunama i preletima zrakoplova.“ Nadalje u pismu stoji, koje je upućeno od strane Ante Benčevića njegovoj sestri i njezinom mužu: „Prošao sam kroz bombardirane četvrti i tu su se redale strahovite slike strave, pustošenja i tragedije. Djeca bez roditelja i ikoga, zaštita ih zakapa, dijete skače u grob za roditeljima. Brod je postao grad smrti i prestrašenih sjena. Žao mi je samo što nam je ukraden sandučić sa peharima od krštenja naše djece. Dakle onaj koji je tražio utočište u našem skloništu i u našoj kući za zahvalu je ukrao ovaj sandučić- jedna aktuelna ilustracija podivljialosti i pokvarenosti današnjih ljudi.“¹¹⁹

Novi napad izveden je 20 srpnja 1944. godine na oba Broda. Oko zgrade povjereništva riznične straže u Slavanskom Brodu palo je 17 bombi težine 250 i 500 kilograma. Ubijeno je 12 civila a četvero ih je ranjeno. Tijekom napada na Slavonski Brod 20. srpnja 1944.g. Državna bolnica zadobila je nekoliko izravnih pogodaka koji su oštetili pojedine bolničke paviljone i bolničku ljekarnu. Sljedeći napad dogodio se 8. rujna 1944.

¹¹⁸ Z. TOLDI, *101 brodska priča, knjiga druga*, str. 63.-64.

¹¹⁹ M. KARAKAŠ OBRADOV, „Saveznička bombardiranja Slavanskog i Bosanskog Broda i okolnih mjesta tijekom Drugog svjetskog rata“, str. 479-480; S. UZELAC-SCHWENDEMANN, *Glavni gradski trg u Slavanskom Brodu*, str. 9., 81.

godine, tada je oko 120 zrakoplova granatiralo grad u tri vala. Pogođen je bio željeznički most, vojarna, sami centar grada, u ovom napadu počinjena je velika materijalna šteta. Novi napad uslijedio je 8. rujna 1944. godine u jutarnjim satima oko 120 zrakoplova granatiralo je oba Broda u tri vala. Pogođen je i jače oštećen željeznički most, željezničke postaje u oba grada i vojarne, te središte Slavenskog Broda. Počinjena je znatna materijalna šteta u ovom napadu. Novi napad dogodio se 21. rujna 1944. godine oko 13 sati 28 zrakoplova bombardiralo je Slavonski Brod. Pogođena je željeznička postaja, tvornica vagona, vojarna u tvrđavi i samo središte grada.¹²⁰

Saveznici su nastavili bombardirati grad i sljedeće godine. Prvi napad u 1945. godini dogodio se 19. siječnja i bio je jedan od najrazornijih koji su se uopće dogodili. Tada je oko 700 „Letećih tvrđava“ u 58 valova granatiralo Slavonski i Bosanski Brod. Tog dana vrijeme je bilo maglovito pa su bombe bacane s visine od oko 6000 metara. Na Slavonski Brod bačeno je 7.000 bombi od 50 do 500 kilograma, od toga je njih 5% bilo tempiranih. One su se sljedećeg dana aktivirale i odnijele nove ljudske žrtve. Glavni ciljevi ovog napada bili su savski mostovi, željezničke postaje u oba Broda, te prometnice. Na željezničku postaju u Slavenskom Brodu pala je oko 221 bomba. U ovom napadu poginuli su ljudi u zatvoru jer je bomba direktno pogodila zgradu u kojoj su se nalazili zatvorenici. U Slavenskom Brodu tada je poginulo 126 osoba u zatvoru, 68 civila u gradu i na kolodvoru, 12 domobrana, 180 njemačkih vojnika, a za još 9 osoba se sumnjalo da su raznesene bombama, te da im se zbog toga ne mogu naći tijela. Također i o ovom napadu Gospođa Kos-Lovrić iznosi svoje svjedočanstvo. Taj dan napad ju je zatekao u čamcu na sred Save gdje je trebala biti prevezena u sadašnju BiH u Novo Selo-Korače. Kad se začula uzbuna vratili su se na obalu Slavenskog Broda, tu se sakrila u podrum kuće na čošku Korza i ulice kraj Save. Kada je izašla iz skloništa nakon napada, grad je bio u ruševinama, svugdje velike rupe, toliko je bilo porušeno sve da se nisu mogli snaći i razaznati koja je koja ulica.¹²¹

Za vrijeme Drugog svjetskog rata saveznici su bombardirali Slavonski Brod 28 puta. Godine 1944. saveznički napadi izvedeni su 2., 3., 13. i 27. travnja, 10. i 27. lipnja, 2., 8., 20., i 30. srpnja, 9., 14. i 30. kolovoza, 8. i 21. rujna, 20. i 23. studenog. U 1945. godini napadi su izvedeni 19. siječnja, 10. veljače, 19., 20., i 21. ožujka, 1., 2., 5., 8., 10. i

¹²⁰ M. KARAKAŠ OBRADOV, „Saveznička bombardiranja Slavenskog i Bosanskog Broda i okolnih mjesta tijekom Drugog svjetskog rata“, str. 481-482.

¹²¹ V. REM, *Tragom prošlosti Broda*, str. 75; I. RUBIĆ, *Slavonski i Bosanski Brod*, str. 84; Z. TOLDI, *101 brodska priča, knjiga druga*, str. 63.-64; M. KARAKAŠ OBRADOV, „Saveznička bombardiranja Slavenskog i Bosanskog Broda i okolnih mjesta tijekom Drugog svjetskog rata“, str. 83.

17. travnja.¹²² U napadima na Slavonski Brod bačeno je 15.898 komada bombi prosječne težine 250 kilograma, tj. 4.000 tona ili 400 vagona bombi. Slavonski Brod je 1939. godine imao 2.500 stambenih zgrada od kojih je srušeno ili oštećeno prema jednim izvorima 2.224 a prema drugim srušeno ili oštećeno 2051. U svakom slučaju pretrpljena je golema materijalna šteta. Razaranja su utjecala i na gospodarsku sliku grada. Slavonski Brod imao je 1939. šest veletrgovačkih tvrtki i 217 maloprodajnih trgovina. Poslije ratnih razaranja ostalo je 45 trgovačkih radnji. Od posljedica bombardiranja „nestao“ je predio grada koji je vodio od željezničkog kolodvora prema parku i istoimenom hotelu „Jankomir“. Time je i gradski toponim „Jankomir“ izbrisan iz plana grada. Na tom mjestu podignuto je novo naselje Plavo polje. Prema objavljenoj literaturi u oba Broda u bombardiranjima poginulo je 1,219., a ranjeno 787. osoba. Citirana autorica Marica Karakaš Obradov navodi da za sve napade na Slavonski Brod i okolicu te Bosanski Brod postoje podaci u do sada dostupnim izvorima koji donose različite rezultate o broju poginulih i ranjenih u pojedinom napadu, zbog toga treba brojčane pokazatelje uzimati s rezervom. Prema korištenim dokumentima autorica navodi da je poginulo 897 civila i 244 vojnika, a ranjeno je 708 civila i 28 vojnika. Saveznicima su sve to bile vojne mete koje su trebali uništiti ili onesposobiti, nisu vodili niti malo računa koliko će stradati civila i civilnih objekata. Kad se sve uzme u obzir savezničko zrakoplovstvo bilo je učinkovitije u razaranja civilnih objekata i ubijanju civila nego u gađanju vojnih ciljeva. U prilog tome idu i podaci o broju srušenih zgrada i poginulih ljudi. Savezničkom zrakoplovstvu trebalo je 400 vagona bombi kako bi srušili i onesposobili zacrtane vojne ciljeve, iako su ti ciljevi bili smješteni na relativno malom prostoru. Neke neeksplozirane bombe pronađene su u više navrata 2012.g. i 2015.g., težile su 250 kg.¹²³

¹²² I. RUBIĆ, *Slavonski i Bosanski Brod*, str. 84.

¹²³ S. HREČKOVSKI, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, str. 330-332; M. KARAKAŠ OBRADOV, „Saveznička bombardiranja Slavanskog i Bosanskog Broda i okolnih mjesta tijekom Drugog svjetskog rata“, str. 487-490; I. JELIĆ, „Prilike u Brodu 1941.-1945. godine“, str. 288; <https://slavonski.hr/pu-brodsko-posavska-pronadana-avionska-bomba-iz-drugog-svjetskog-rata>, (14.3.2019.); <https://slavonski-brod.hr/3667-u-slavonskom-brodu-pronana-neeeksplozirana-bomba-iz-drugog-svjetskog-rata.html>, (14.3.2019.).

5. KRAJ RATA

5.1. Završne borbe za grad

Pred kraj 1944. godine ratna situacija u Europi pokazivala je da će Nijemci uskoro izgubiti rat, samim tim značilo je isto tako da se neće niti NDH moći održati. Od tog trenutka glavna preokupacija vojske NDH i njemačke vojske bila je kako što duže zadržati jedinice Narodnooslobodilačke vojske i osigurati povlačenje svojih trupa prema Zagrebu i dalje prema Njemačkoj. U tom trenutku povlačilo se oko 300.000 pripadnika njemačke vojske jedinice Grupe armije E iz Grčke. Budući da je Beograd u listopadu 1944.g. zauzela sovjetsko-jugoslavenska vojska, operacija izvlačenja trupa morala se provesti kroz Bosnu preko savskog mosta kod Broda i nastaviti dalje prema Zagrebu. Zbog toga je za Nijemce Brod bio posebno važan, njemačke vojne snage odlučile su ga braniti skroz dok se ne povuče i zadnja jedinica preko Save. Uspostavili su tri obrambena pojasa. Prvi na potezu Valpovo-Đakovo-Vrpolje-Jaruge, drugi na crti Staro Topolje – Novo Topolje-Lapovci i treći kod Ješevika kod Gornje Vrbe. Nakon probijanja Srijemskog fronta 12. travnja 1945. godine, ove obrambene linije njemačko-ustaška vojska pokušavala je što duže držati i usporiti napredovanje jedinica Jugoslavenske armije (JA). Jugoslavenska armija je kroz nekoliko dana ipak stigla na tridesetak kilometara od Broda.¹²⁴ Jugoslavenska armija znala je koliko je Slavonski Brod strateški važan za Nijemce pa su organizirali posebnu pripremu pod nazivom „Borbe za Slavonski Brod“. U početku njihovih vojnih zacrtanih operacija nije išlo sve glatko i po planu. Nijemci su raspolagali s daleko jačim snagama nego što je to JA pretpostavljala. Zbog strateškog položaja grada JA imala je za cilj čim prije zauzeti Slavonski Brod. Cilj JA je bio zauzeti Slavonski Brod prije nego se uspiju sve snage njemačke vojske prebaciti iz Bosne preko Save te ih tako presjeći. Prema procjenama štaba JA napad na Slavonski Brod trebao je početi u rano jutro 16. travnja 1945.g. Štab I armije nije računao da će do Slavanskog Broda naići na veći otpor i tu se prevario. Njemačka vojska dodatno je utvrdila snage u Pleternici i Kadanovcima. Tako su sebi osigurali, učvrstili desni bok. JA zadala si je rok da moraju osvojiti Slavonski Brod 16.4. kako bi stigli presjeći snage njemačke vojske koje su se povlačile iz Bosne. Zato su tijekom noći s 14. na 15. travnja napali Đakovo s ciljem da se što prije može krenuti prema Brodu. Međutim, napadi na Đakovo bili su odbijeni i

¹²⁴ I. JELIĆ, „Prilike u Brodu 1941.-1945. godine“, str.293-294.

Đakovo je osvojeno tek 16. travnja. Što je omogućilo Nijemcima dovoljno vremena da povuče glavninu svojih snaga preko Save u Slavonski Brod. Nijemci su žestoko branili prilaze prema Slavanskom Brodu i bili su poprilično dobro utvrđeni na svojim položajima. Posebno su jake snage imali u Pleternici u neposrednoj blizini Slavanskog Broda. U razdoblju od 18. travnja do 20. travnja težište borbenih akcija prenijelo se na područje Pleternice, tada su se vodile žestoke bitke za Pleternicu. Prvi nalet i pokušaj osvajanja Pleternice bio je odbijen, Njemačke snage raspolagale su s golemim ljudstvom i tenkovima. Idućeg dana nastavljene su žestoke borbe i trajale su sve do 20. travnja u 5.30 sati kada je JA ušla i zauzela Pleternicu nakon teških borbi i golemih obostranih gubitaka. Nakon što su izgubili Pleternicu Nijemci su se nastavili povlačiti pravcem Batrina-Nova Gradiška. Dok su se vodile bitke za Pleternicu, JA 19. travnja probila je prvu obrambenu liniju istočno od Slavanskog Broda i prodrla kroz selo Andrijevec i nastavila svojim pravcem prema samim prilazima gradu. U tom trenutku divizije njemačke vojske većinom su se izvukle iz Bosne i prešle mostom u Slavonski Brod. Istog dana u poslijepodnevnim satima zauzela je JA i Brodsko Brdo, dok je 11. divizija zauzela selo Sibinj i tada su već počele bitke na prilazima u sam grad. JA stezala sve više obruč oko grada. Do 20. travnja njemačke jedinice izvukle su se iz Bosne, a u gradu su ostale jake snage pripadnika njemačke vojske koje su štatile grad, oni su uspjeli zadržati jedinice I. armije sve do 21.30 h kada su u grad ušle jedinice 4. krajiške brigade, a odmah zatim i jedinice 1. jugoslavenske brigade, 1. krajiške brigade i jedinice 17. divizije. Njemačke jedinice nastavile su povlačenje prema zapadu nasipom Save. Do ulaska jedinica JA u Slavonski Brod uspjele su se povući kompletno sve jedinice Njemačkih i ustaško-domobranskih snaga.¹²⁵ O stanju u gradu neposredno prije ulaska JA u grad, prisjetio se Branko Zakošek u svojoj knjizi: „U noći 20.-21. travnja 1945. godine jedinice Jugoslavenske armije ušle su u Slavonski Brod. Nekoliko dana prije toga cestom ispod brda kretala se nepregledna kolona ljudi i vozila u pravcu zapada. Na cesti je vladala neopisiva gužva. U toj gužvi jedan je njemački vojnik zaglavio sa svojim zaprežnim kolima, koja je napustio i krenuo dalje pješice. Na njegovu nesreću, tu se našao jedan njemački oficir koji ga je zbog napuštanja kola ubio pištoljem pred našim očima, bez ikakve prethodne rasprave.“¹²⁶

¹²⁵ MARTIN KAMINSKI, „Značaj i uloga Slavanskog Broda u konačnim borbama za oslobođenje zemlje“, u: *Zbornik HISB br. 4*, 1966., Slavonski Brod, str., 5-13.

¹²⁶ B. ZAKOŠEK, *Moje dvadeseto stoljeće*, str. 31.

5.2. Poraće

Nakon što je narodnooslobodilačka vojska ušla u grad, nova „narodna“ vlast u gradu našla se pred mnogobrojnim problemima. Nakon bombardiranja grada prvenstveno je trebalo očistiti ulice, obnoviti grad, probrati građevinski materijal za obnovu. Cijela ta obnova zahvatila je sve društvene slojeve.¹²⁷ Nekoliko dana od ulaska JA u grad izdan je oglas svi građanima grada Slavenskog Broda: „Povodom oslobođenja grada Broda i okolnih mjesta po trupama Jugoslavenske Armije izdajemo: *Naredbu: 1. Sva dosadašnja naređenja izdana po neprijateljskim vlastima stavljaju se van snage, 2. Odmah najdulje do tri dana imaju se Komandi Mjesta grada Broda prijaviti svi pripadnici neprijateljske vojske sa svom ratnom spremom i oružjem. Isto tako pozivaju se sva civilna lica kod kojih se nalaze skriveni pripadnici neprijateljske vojske da iste prijave u koliko se oni sami ne bi prijavili, 3. sva vojna sprema mora se predati do tri dana, 4. Do daljnjeg naređenja zabranjuje se kretanje civilnih lica iz mjesta u mjesto bez naročite dozvole Komande, 5. Kretanje civilnih lica u mjestu odobrava se od 6 sati ujutro do 7 sati navečer, 6. Sve trgovačke radnje, gostione i kafane imaju do daljnjeg da budu zatvorene, dočim sve zanatlijske i industrijske radnje mogu nastaviti normalno poslovanje, 7. Pozivaju se svi građani grada Broda koji su udaljeni da se povrate svojim kućama, 8. pozivaju se kućevlasnici da izvjesu nacionalnu zastavu ili jugoslavensku zastavu s petokrakom na srednjem polju i da odmah uklone ispred svojih kuća sve natpise neprijateljske propagande i da očiste prostor ispred svojih kuća. Da bi se što brže normalizirao život u gradu, poziva se stanovništvo ovog grada da se naređenjima vojnih vlasti u svemu pridržava i izlazi u susret. Ova naredba odnosi se na grad Brod i sva obližnja sela. Naredba stupa odmah na snagu prekršitelji iste bit će odmah kažnjeni*“¹²⁸

Citirani autor Branko Zakošek također je opisao zanimljivosti kad su partizani ušli u grad i općenito o stanju nakon što su borbe za grad prekinute: „Noć u kojoj se promijenila vlast proveli smo u podrumu kuće Tome Blažanina. Kako se domobranska jedinica raspala protuavionska, pridružio nam se i naš brat u Brodskom Brdu. Otac je bio presretan kada su se pojavili partizanski borci s kojima je surađivao. Jedan od njih uzeo je njegov bicikl pod izgovorom da se mora požuriti na borbenu liniju. Međutim, u tijeku dana otac je doznao da je taj borac prodao bicikl Peri slastičaru koji je stanovao 200

¹²⁷ I. RUBIĆ, *Slavonski i Bosanski Brod*, str. 85-86.

¹²⁸ MBP, *Zbirka plakata, kalendara i sitnog tiska*, SP-326.

metara dalje od naše kuće. Gubitak bicikla bilo je očevu prvo razočaranje u novu vlast. Neposredno nakon završetka rata vladale su velike nestašice. Nedostajalo je hrane, odjeće, obuće, sredstava za osobnu higijenu i svega ostalog što je potrebno za jedno normalno domaćinstvo. Zbog nedostatka lijekova širile su se zarazne bolesti.¹²⁹

Kako je prolazilo vrijeme i nova vlast uspostavljena građani su se počeli žaliti na određene grupe partizana koji su počeli neovlašteno upadati u njihove stanove, vršiti premetačine prilikom kojih su krali od ljudi, radio aparate, naliv pera, bicikle i slično. Na ovo je upozorio Upravni odjel Okružnog NOO-a Slavonski Brod Povjerenstvu OZN-e za Slavonski Brod. Naveli su kako se prilikom ovakvih radnji bespotrebno zastrašuje građanstvo i da to ne ide „na čast našoj zaista divnoj borbi.“¹³⁰ O političkoj situaciji nakon rata 1. lipnja 1945. godine Okružni komitet KP Hrvatske Slavonski Brod napisao je u svom izvješću kako vide cjelokupno stanje nakon rata: „...Općenito se svuda primjećuje da nestaje ratnog straha koji je ranije vladao, te u vezi s tim narod sa mnogo više volje prilazi ka dnevnom radu. Život se počinje normalizirati, tvornice koje nisu bile oštećene proradile su a ponešto i privatni obrt. Oduševljenje kod naroda svakodnevno raste... te i oni zavedeni danas drugačije počimaju misliti o nama...I pored toga što je naša zemlja oslobođena, postavljena naša vlast još uvijek razni reakcionarni elementi pokušavaju omesti mirnu izgradnju. Da je tako najbolje nam govori ponašanje Mačekovih i četničkih elemenata... Naročitu podršku daju izvjesni popovi Mačekovim agentima...Dok sa jedne strane mačekovci i popovi nastoje razjediniti naš narod to isto čine i veliko-srpski šovinistički elementi- četnici. To se naročito odražuje povratkom velikosrba iz Beograda, koji su za vrijeme preokreta tamo pobjegli. Tako su ovih dana došli u Brod Rade Novaković posednik bravarske radionice, Pezelj krovopokrivač, advokat Štefanović i neki Nakarada bivši žandarmerijski narednik. Kao i neki drugi željezničari i radnici koji su počeli govoriti, da se trebamo boriti za povratak kralja Petra...Prikazuju se kao žrtve koje su Hrvati progonili, kako oni kažu, te prema tome treba se Hrvatima i osvetiti, jer kako dalje vele oni su krivi za propast stare Jugoslavije i.t.d. Velik dio od takovih su četnički nastrojani....Nedavno su iz Zagreba dopraćeni bivši ustaški logornik Slavko Vrgoč i Franjo Kvaternik Mačekov agent u službi ustaša. Njihovim dolaskom narod se interesuje hoće li biti javno sudjenje i većina ih je pripravna, da ih osudi kao narodne

¹²⁹ B. ZAKOŠEK, *Moje dvadeseto stoljeće*, str. 31-36.

¹³⁰ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946.*, Dokumenti Slavonija, Baranja i Srijem, Hrvatski institut za povijest, Slavonski Brod, 2006.g., str. 161.

izdajice. Osim njih povratili su se neki sami a neki dotjerani razni ustaški slugani policajci i drugi... Jedan veliki dio našeg naroda učestvuje u obnovi zemlje to nam najbolje pokazuje radovi na pruzi, pravljenje šlipera po šumama, čišćenju grada od ruševina, popravljanju cesta, radova u tvornicama vagona, drvna industrija itd...¹³¹ Uspostavom nove vlasti prometna uloga Slavenskog Broda izgubila je svoj značaj kakav je do tada imala. Izgradnjom širokotračne pruge Šamac-Sarajevo, koju su forsirali savezni organi iz Beograda. Tako je Slavonski Brod izgubio svoj značaj kao važnog prometnog čvorišta prema Bosni i Hercegovini.¹³²

5.3. Presude

Odmah po uspostavljanju kakve takve normalizacije života, počeo je obračun s političkim neprijateljima odnosno onima koji su obnašali visoke funkcije i bili istaknute ličnosti za vrijeme vlasti NDH. U ovom odlomku bit će navedene sudbine najistaknutijih osoba u vrijeme NDH. Vrlo brzo nakon ulaska JA u grad, gradom su počeli kružiti razno razni oglasi. Jedan od takvih, naslovljen „NARODIMA HRVATSKE“ obavještavao je građane o „kažnjavanju onih koji su to i zaslužili“, tekst oglasa glasio je: „Obavještava se narod da je došlo vrijeme da podnesu zasluženu kaznu svi oni koji su našu zemlju u prvom ratu zalili nevinom krvlju...Ni jedno zlodjelo fašističkih zlotvora i njihovih slugu ne smije ostati nekažnjeno...Pravedni neka se ne boje. Ni djeca najkrvavijeg koljača ne mogu odgovarati za zlodjela svoga oca.“¹³³

Ranije spominjani dr. Josip Gunčević, svećenik koji je bio ravnatelj brodske gimnazije u razdoblju od 1939.g. do 1945.g., jedan od istaknutijih građana u kulturno društvenom životu grada u vrijeme rata, prvi predsjednik HKD Berislavić. Dok je bio ravnatelj isključio je iz škole određeni broj gimnazijalaca koji su pokazivali simpatije prema NOP-u. To ga je kasnije koštalo života. Brod je napustio 18. travnja 1945. godine, povlačio se prema Bleiburgu s vojskom i ostalim civilnim stanovništvom. Navodno je prokazan i tražen od strane partizana iz Slavenskog Broda koje je ranije isključio iz gimnazije. Uhvaćen je u svibnju negdje u Sloveniji, doveden u Krapinu gdje je bio zatvoren u franjevačkom samostanu. Tada je još s dvadeset svećenika u noći s 4. na 5.

¹³¹ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946.*, str. 200-203.

¹³² MIRKO MARKOVIĆ, *Brod kulturno-povijesna monografija*, Matica Hrvatska, Slavonski Brod, 1994.g., str. 269.

¹³³ MBP, *Zbirka plakata, kalendara i sitnog tiska*, br. 17452.

lipnja kamionom prebačen u goru Macelj, na lokaciju Lepa bukva, tu su ubijeni. Treba spomenuti i drugog po redu gradonačelnika u vrijeme NDH, Josipa Koprivčevića, naslijedio je na toj dužnosti Slavka Vrgoča 1943.g. i bio na funkciji do kraja rata. Završio je Pravni fakultet u Beču, također bio u kulturno-društvenom planu jedan od istaknutijih građana. Nakon rata preselio se u Zagreb i tamo otvorio svoj odvjetnički ured, 1951.g. umro je od šećerne bolesti. Zašto ga nova vlast nije dirala do danas ostaje nepoznanica.¹³⁴

Prvi gradonačelnik Slavko Vrgoč (još je bio i logornik ustaškog logora u Slavanskom Brodu tijekom 1941.g. te do kraja prosinca 1942.g. kada je smijenjen sa svih dužnosti). O njegovom radu svjedoči izvještaj dvojice povjerenika Glavnog ustaškog stana koji su krajem 1942.g. provodili kontrolu „ustaškog rada“ obišavši stožer Velike župe Posavje. Ocijenili su da ustaški logor „dok je Vrgoč bio dužnostnik nije radio ništa, nije nitko surađivao i svatko ga se klonio.“¹³⁵ Prema nekim autorima uzrok smjene Slavka Vrgoča najvjerojatnije je bio zbog navodne pomoći i zaštite koju je pokušao dati nekim Židovima ili obiteljima partizana zaostalim u gradu. Međutim velika većina drugih autora ne slaže se s tom konstatacijom. Tako citirani autor D. Kovačić navodi da je malo vjerojatna ta konstatacija kako je Slavko Vrgoč pomagao nekim Židovima ili partizanskim obiteljima. Sredinom srpnja 1941.g. Slavko Vrgoč je u Hrvatskom listu osudio pojedince koji još ne mogu shvatiti što je ustaška država u kojoj „gospodarem može biti samo Hrvat i nitko više“. Također, još je istaknuo: „Ti isti još uvijek smatraju Srbina prijateljem, bratom. Oni se i danas u Ustaškoj hrvatskoj usuđuju zauzimati za neprijatelja koji ga je kroz ovih dvadeset godina htio izbrisati sa krvlju natopljene domovine. Oni još uvijek misle da im je Srbin prijatelj, brat ili nešto slično, a tobože ne znaju da baš u tom pogledu rade protiv svega onoga, što je naš veliki Poglavnik nakon dvadeset godina neopisivom borbom uskrisio. Stoga dajem na znanje građanima grada Broda, kao i svim članovima cijelog kotara, da se sve intervencije što se tiču Srba, Židova, zatvorenika ili slično najstrožije zabranjuju.“ Slavko Vrgoč nakon što je smijenjen sa svih dužnosti bio je zatvoren u njemačkom vojnom zatvoru u Požegi. Nakon izlaska iz zatvora više se nije bavio politikom.¹³⁶

¹³⁴ STJEPAN KR PAN, *Zavičajnici, Portreti malo spominjanih, prešućivanih i zaboravljenih*, Matica Hrvatska, Slavonski Brod, 1994., str. 144., 153.

¹³⁵ D. KOVAČIĆ, „Uspostava i djelovanje redarstvenog aparata i Ustaške narodne službe u Slavanskom Brodu 1941.-1943.“, str. 175.

¹³⁶ D. KOVAČIĆ, „Uspostava i djelovanje redarstvenog aparata i Ustaške narodne službe u Slavanskom Brodu 1941.-1943.“, str. 175-176; S. HREČKOVSKI, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, str. 59.

Slavko Vrgoč osuđen je na smrt vješanjem s Josipom Korajlijom i Stjepanom Momčinovićem. Njihovo vješanje bilo je javno, oglas koji je tada kružio po gradu: „Danas 10. VII. U pet sati poslije podne bit će na Vijušu izvršena javna presuda vojnog suda na ustaškim krvnicima Vrgoč Slavkom, Korajlija Josipom i Momčinović Stjepanom koji su osuđeni na kaznu smrti vješanjem...Došlo je vrijeme da ustaški funkcioner, član ustaške terorističke organizacije još u 1940. godini, logornik, gradonačelnik, Pavelićev najvjerniji sluga, organizator masovnih hapšenja, masovnog odvođenja Srba i Židova u koncentracione logore, učesnik u svim gnjusnim mučenjima u podrumu ustaškog logora, mučenja, koja su pod njegovom kontrolom vršena nad našim hrabrim drugovima Mikom Babićem, Stjepanom Kavajem i drugima, haranger najodvratnijih ubistava, izvršenih po noći u tom istom podrumu, pljačkaš narodne mirovine, korupcioner, špekulant, ratni bogataš i BANDIT SLAVKO VRGOČ plati svoja zvjerstva...Uz njega ćemo vidjeti i vjernog mu psa, najkrvavijeg agenta brodske policije Korajaliju Josipa, krvnika čiju šaku su osjetili naši drugovi...Njima se priključuje i tajnik velike župe u Banjoj Luci, kotarski predstojnik u Slavonskom Brodu i Novoj Gradiški, suradnik okupatora, izdajnik naroda, sluga fašizma Momčinović Stjepan koji je bio krvni neprijatelj partizana i simpatizera...Zlodjela ove trojice bandita samo su dio u cijelome nizu fašističkih zlotvora i njihovih sluga, izroda naših naroda...Svi zločinci pred narodni sud! Smrt ustaškim koljačima!“¹³⁷ Zvonimir Toldi iznosi i uspomene Ivana Rudeca o tom događaju: “Toga dana popodne skojevci su se razletili po svim ulicama bliže Save, po Vrazovoj, Bakačevoj, Karadžićevom, po Mucvanju...žestoko su lupali na kapije, vikali: *Napolje! Napolje!*... i tjerali preplašene ljude, staro i mlado na Vijuš da prisustvuju javnom vješanju. Vješala su podignuta na mjestu gdje je danas stadion „Marsonije“. Čitana je optužnica, ali nisam mogao sve čuti jer su neprestano izvikivane parole i povici odobravanja. Onda su se na vješalima zaljuljala tri tijela obješena na štrikovima. To je bio strašan prizor koji mi se tako usjekao u pamćenje! Takvim metodama, protiv „neprijatelja naroda“ nova komunistička vlast trebala je zastrašiti građane. Uz Slavka Vrgoča obješen je Josip Korajlija, načelnik policije i Stjepan Momčinović, predstojnik kotara Brod. Vješanje je izvršeno 10. srpnja 1945.g. u pet sati po podne.“¹³⁸

Filip Markotić u razdoblju prije rata i u vrijeme NDH bio je jedan od najuglednijih građana grada Broda. Njega je OZN-a uhitila 29. svibnja 1945. u Zagrebu. Neko vrijeme proveo je u sabirnom logoru Maksimir, a sredinom srpnja prebačen je u Slavonski Brod.

¹³⁷ MBP, *Zbirka plakata, kalendara i sitnog tiska*, SP-326.

¹³⁸ Z. Toldi, 101 brodska priča knjiga treća, str. 171-172.

Prvo je odveden na Okružni sud, pa je bio upućen na vojni sud u Osijeku, koji ga je kao civila vratio Okružnom sudu u Slavonski Brod.¹³⁹

Na Okružnom sudu u Slavonskom Brodu u svojoj 57. godini osuđen je u procesu koji je trajao jedan dan na 16 godina zatvora (s prisilnim radom), gubitak građanskih prava i oduzimanje pola imovine. Na sudu su ga čak branili nekadašnji njegovi veliki politički protivnici, pripadnici brodske elite. Markotić je ipak osuđen, razlog je bio jer je proglašen da je bio „funkcioner terorističkog aparata“ te što je ušao u Sabor NDH i time postao odgovoran za koncentracijske logore, internaciju i ostale zločine protiv naroda. Dio presude glasio je: *Kriv je: Što je odmah po slomu Jugoslavije preuzeo vlast u Sl. Brodu, a naročito što je preuzeo dužnost šefa policije, dakle što je postao funkcioner terorističkog aparata...Što je postao članom Ustaškog Pavelićevog nazovi sabora, u kojim su donešene odluke i propisi o progonima stanovništva Jugoslavije....Okrivljeni se brani da je vlast u Sl. Brodu preuzeo na molbu mnogih građana Broda kao narodni zastupnik HSS-a, a sa željom da svojim ugledom kao narodni zastupnik osigura u prvim danima prevrata javni red i sigurnost u SL. Brodu, da bi sačuvao imovinu građana od pljačke, koja je već započela. Okrivljeni se brani da se je pozivu ustaške vlade morao odazvati i ući u Pavelićev sabor jer da mu je zapriječeno da će u slučaju njegovog ne odaziva biti izvršena smrtna kazna nad njegovim sinom, koji je bio u ustaškom sudu osuđen radi komunizma i zatvoren, te zbog žene koja je bila podrijetlom Židovka pa bi oboje završili u logoru da nije pristao na to. Nije mu puno pomoglo što je tvrdio da je redarstvenu vlast u gradu obnašao samo četiri dana (do ulaska njemačke vojske) i isključivo zato da spriječi kaos i pljačku koja je već započela, da je u Sabor ušao ucijenjen životom sina (zatvorenog komunista) i žene Židovke, pa ni to što su svjedoci potvrdili da je intervenirao za mnoge koji su bili suradnici NOP-a. Iskazi svjedoka obrane izvrtani su i tumačeni njemu na štetu. Žalio se vrhovnom sudu, presuda mu je smanjena na 10 godina, poništen mu je dio u kojem je osuđen za koncentracijske logore. Sve druge odluke prvostupanjskog suda ostale su potvrđene. Kaznu je služio u Zavodu za prisilni rad Stara Gradiška. U srpnju 1946. razbolio se i u kritičnom je stanju iz Stare Gradiške 7. kolovoza 1946. prebačen u bolnicu Rebro u Zagrebu, umro je idući dan 8. kolovoza 1946. godine.¹⁴⁰*

¹³⁹ SUZANA LEČEK, „Brodski odvjetnik Filip Markotić- „desni“ haesesovac?“, str. 429-430.

¹⁴⁰ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946.*, str.- 465-471; S. LEČEK, „Brodski odvjetnik Filip Markotić- „desni“ haesesovac?“, str. 430.

Zaključak

Nakon izbora 1938.g. u Slavonskom Brodu Hrvatska seljačka stranka osvojila je preko 80% glasova. Uoči rata došlo je do unutarnjih sukoba između članova stranke. Članovi su se podijelili na dvije struje „lijevu“ i „desnu“. Sukobi unutar kotarske organizacije HSS-a u Slavonskom Brodu s vremenom su toliko eskalirali da je vodstvo stranke moralo privremeno raspustiti mjesnu i kotarsku organizaciju HSS-a. U političkim previranjima dočekana je i nova vlast 1941. godine. Nakon kratkotrajnog travanjskog rata i par dana trajanja prevrata, odnosno preuzimanja vlasti, stigle su ustaše i u Slavonski Brod. Na čelu s tada prvim gradonačelnikom Slavkom Vrgočem preuzeli su svu vlast u gradu. Razjedinjeni članovi HSS-a opredjeljivali su se na koju će stranu krenuti. Velika većina pripadnika desne struje HSS-a s vremenom je pristupila suradnji s novom vlašću, dok su se pripadnici lijeve struje većinom okrenuli NOP-u. Novu vlast narod u Slavonskom Brodu dočekao je s oduševljenjem, smatrajući kako se konačno ostvario višestoljetni san o Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Kako je vrijeme odmicalo građani Slavonskog Broda sve su s više nepovjerenja gledali u novu vlast i ljude koji ih vode. Uspostavom redarstvenog aparata, nova vlast počela je provoditi progone nad Srbima, Židovima, Romima te politički progoniti sve neistomišljenike, pogotovo komuniste. Slavonski Brod je novim uredbama ponovo promijenio ime u Brod na Savi, kako se zvao do 1934.g. U lipnju 1941.g. Ante Pavelić izdao je odredbu po kojoj se teritorijalna podjela NDH podijelila na 22 Velike župe s gradom Zagrebom. Brod na Savi bio je sjedište Velike župe Posavje. Odnos njemačke vojske prema lokalnom stanovništvu bio je u većini slučajeva korektan. U trenucima kada je bilo incidenata njemačka vojska bila je brutalna i okrutna prema domaćim ljudima što je pridonosilo sve većem broju prebjega u partizanske redove. Također, ponašanje ravnatelja gimnazije Gunčevića doprinijelo je sve većem odazivu gimnazijalaca u partizane. Od samog početka uspostave nove vlasti u gradu su eskalirali gospodarski problemi. Prvenstveno se to odnosilo na probleme s hranom. Već od 1941.g. u Brodu na Savi nedostajalo je hrane, što je dovelo do pojave velikog broja švercera. Vlasti su se teško borile i nosile s ovim problemom koji ih je pratio sve do kraja rata. Narod je bio sve nezadovoljniji, kulturno-društvenog života gotovo da i nije bilo. Slavonski brod imao je vrlo važan geografsko-strateški položaj, nalazio se na željezničkom pravcu Zagreb-Beograd, tim pravcem njemačka vojska koristila je željeznicu za transport i opskrbu svojih postrojbi na jugoslavenskom i grčkom bojištu.

Specifičnost Slavanskog Broda u vrijeme Drugog svjetskog rata u odnosu na druge dijelove Hrvatske bila je prvenstveno u tome što je Slavonski Brod bio vrlo važna strateška prometna i industrijska točka. Njemačka vojska transportirala je iz BiH preko Slavanskog Broda u Njemačku boksit koji im je bio potreban za proizvodnju oružja. U Brodu su se za vrijeme rata nalazila sjedišta brojnih njemačkih postrojbi, a jedno vrijeme i stožer koji je upravljao svim njemačkim trupama u Bosni. Nadalje Slavonski Brod bio je važan industrijski grad za NDH. U gradu je radila tvornica Vagona i jedina tvornica streljiva u cijeloj NDH. Također, jedna od specifičnosti je i mnogobrojna njemačka i židovska zajednica koje su postojale u vrijeme rata. Svaka od tih zajednica progšana je od strane dva različita režima. Zbog svoje strateške važnosti grad je uz Zadar, Knin te Bihać, Podgoricu i Niš bio najžešće bombardiran, čak 27 puta od strane saveznika. Uži centar grada gotovo je promijenio svoj izgled nakon tih napada. Saveznicima nije bilo previše bitno koliko će civilnih žrtava biti, njima je najbitnije bilo pogađati vojne ciljeve koje su si zacrtali bez previše razmišljanja o kolateralnim žrtvama. Pred sam kraj rata Slavonski Brod opet je bio u centru zbivanja što se tiče njemačke vojske. Budući da je Beograd bio u rukama sovjetskih i jugoslavenskih snaga, Nijemci su se bili prisiljeni iz Grčke povlačiti preko Bosne i Slavanskog Broda dalje prema zapadu. U završnim operacijama za grad Jugoslavenskoj armiji bilo je bitno što prije ući u grad i onemogućiti povlačenje njemačkih snaga. U tome nisu uspjeli ali je JA ušla u Brod u noći 20. travnja 1945.g. čime je konačno slomljena ustaška vlast u gradu. Brod je dolaskom nove vlasti s vremenom izgubio svoj geostrateški značaj izgradnjom novih širokotračnih pruga koje više nisu prolazile kroz Slavonski Brod. Nakon rata odmah je počeo proces obračuna s „narodnim neprijateljima“. Od istaknutijih ličnosti u tom periodu smrtnu presudu su dobili Slavko Vrgoč i Josip Gunčević, dok je Filip Markotić osuđen na 16 godina zatvora i preminuo nakon prve odslužene godine u zatvoru. Slavonski Brod u razdoblju od 1939.-1945.g. prošao je kroz vrlo turbulentno razdoblje.

Summary

Slavonski Brod had a significant role in strategic operations and plans of the German due to its geostrategic positions. The conflicts in HSS, the strongest party, had a great impact in political scene before the war. After the breakdown within the right wing, a great part of it switched to the newly composed NDH. The citizens of Slavonski Brod initially approved the new regime. Over the time the approval decreased, especially after racial and political policies that harmed Jews and Serbs. More radical and decisive individuals joined NOP in the suburbs. The town was severely bombed in 1944 and 1945 because of its position, industry, and great number of stationed German soldiers. After the town's liberation by the Yugoslav army, the new communist regime started to fight „the enemy of the people”. Slavonski Brod was liberated on 20 April 1945.

Izvori i literatura

Izvori

Hrvatski državni arhiv Zagreb

254- Velika župa Posavje

Državni arhiv Slavonski Brod

Gradsko poglavarstvo Brod na Savi (1941-1945.), inventarni broj 182.

Muzej Brodskog Posavlja

Zbirka plakata, kalendara i sitnog tiska

Novine i časopisi

Brodsko riječ, Slavonski Brod, 1939-1940.

Posavska Hrvatska, Slavonski Brod, 1939-1941.

Prilozi za poznavanje Broda i okolice I, HKD „Berislavić“, Brod, 1943.

Internetske stranice

<http://www.sbperiskop.net/kolumne/stribor-uzelac/stribor-uzelac-schwendemann-ustaski-brod>

<https://www.slavonski.hr/pu-brodsko-posavska-pronadena-avionska-bomba-iz-drugog-svjetskog-rata>

<https://www.slavonski-brod.hr/3667-u-slavonskom-brodu-pronana-neeksplozirana-bomba-iz-drugog-svjetskog-rata.html>

Literatura

ARTUKOVIĆ, MATO, *Hrvatski dom*, Plamen d.d., Slavonski Brod.

ARTUKOVIĆ, MATO, „Parlamentarni izbori u Brodu 1848.-1990.“, u: *Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Slavonskom Brodu*, Grafika d.o.o. Osijek, 2000.

BARBIĆ, ANĐELKO „Teror na Židovima u Slavoniji za vrijeme II svjetskog rata“, u: *Zbornik HISB br. 21*. Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod, 1984.

- BARIĆ, NIKICA, „Brod na Savi i krijumčarenje hrane na željeznicama za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske,“ u: *Prilozi za povijest Broda i okolice 2*, HISP Slavonski Brod, Slavonski Brod, 2015.
- COLIĆ, MLADEN, „Oružane formacije NDH u Slavoniji 1941.-1945.“, u: *Zbornik HISB, br. 13*, Slavonski Brod, 1976.
- ČAPO, HRVOJE- MIHOVILOVIĆ, ĐORĐE, „O preobrazbi lista Posavska Hrvatska u glasilo ustaškog režima“, u: *Radovi- Zavod za hrvatsku povijest*, Zagreb, 2004.
- ČEGLAJ, ŽELJKO, *Brodске, športske priče iz davnine I. Dio*, GK Slavonski Brod, 2017.
- GEIGER, VLADIMIR, „Folksdojčeri u izvješćima komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača okruga Slavonski Brod 1945.g.“, u: *Scrinia Slavonica 6*, Hrvatski institut za povijest, Slavonski Brod, 2006.
- GEIGER, VLADIMIR, „Žrtvoslov Nijemaca Slavanskog Broda i Brodskog Posavlja, Drugi svjetski rat i poraće“, u: *Scrinia Slavonica 8*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2004.
- Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji, Knjiga 1*, Historijski arhiv u Slavanskom Brodu, Slavonski Brod, 1962.
- Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji, Knjiga 2*, Historijski arhiv u Slavanskom Brodu, Slavonski Brod, 1963.
- Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji, Knjiga 8*, Historijski arhiv u Slavanskom Brodu, Slavonski Brod, 1973.
- Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji, Knjiga 9*, Historijski arhiv u Slavanskom Brodu, Slavonski Brod, 1981.
- Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji, Knjiga 10*, Historijski arhiv u Slavanskom Brodu, Slavonski Brod, 1984.
- HREČKOVSKI, SLAVICA, „Njemačka četa *Ernst Thalmann* u jedinicama NOV i POJ u Slavoniji“, u: *Zbornik HISB br. 21.*, Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod, 1984.
- HREČKOVSKI, SLAVICA *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, Historijski institut Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1982.

- HREČKOVSKI, SLAVICA, „Hapšenja komunista i prva reagiranja na početak ustanka na okrugu Slavonski Brod 1941.“, u: *Zbornik HISB br. 16*, Slavonski Brod, 1979.
- JANČIKOVIĆ, TOMO, *Hrvati u izborima 11. prosinca 1938.*, Zagreb, 1939.
- JELIĆ-BUTIĆ, FIKRETA, *Hrvatska seljačka stranka*, Globus, Zagreb, 1983.
- JELIĆ-BUTIĆ, FIKRETA, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, Školska knjiga, Zagreb, 1978.
- JELIĆ, IVO, „Prilike u Brodu 1941.-1945. godine“, u: *Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Slavonskom Brodu*, Grafika d.o.o. Osijek, 2000.
- JOVIĆ, DRAGIŠA-KONJEVIĆ, MILE, *Radnički pokret u Slavonskom Brodu između dva svjetska rata*, Historijski institut Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1974.
- JOVIĆ, DRAGIŠA - KONJEVIĆ, MILE, *Radnički pokret u Slavonskom Brodu između dva svjetska rata (1918.-1941.)*, HISB, Slavonski Brod, 1981.
- KAMINSKI, MARTIN, „Značaj i uloga Slavanskog Broda u konačnim borbama za oslobođenje zemlje“, u: *Zbornik HISB br. 4*, Slavonski Brod, 1966.
- KARAKAŠ-OBRADOV, MARICA, „Saveznička bombardiranja Slavanskog i Bosanskog Broda i okolnih mjesta tijekom Drugog svjetskog rata“, u: *Scrinia Slavonica br. 6*, Hrvatski institut za povijest, Slavonski Brod, 2006.
- KARAKAŠ-OBRADOV, MARICA, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008.
- KONJEVIĆ, MILE, *Radnički pokret u Slavoniji 1929-1941*, Slavonski Brod, Historijski institut Slavonije i Baranje, 1981.
- KONJEVIĆ, MILE, „Uzroci raspuštanja mjesne i kotarske organizacije HSS-a u Slavonskom Brodu 1940. godine“, u: *Zbornik HISB br. 9*, Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod, 1972.
- KOVAČIĆ, DAVOR, *Redarstveno-obavještajni sustav Nezavisne Države Hrvatske od 1941. do 1945. godine*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2009.
- KOVAČIĆ, DAVOR, „Uspostava i djelovanje redarstvenog aparata i Ustaške narodne službe u Slavonskom Brodu 1941.-1943.“, u: *Prilozi za povijest Broda i okolice knjiga 1*, Hrvatski institut za povijest, Slavonski Brod 2013.

- KRPAN, STJEPAN, *Zavičajnici, Portreti malo spominjanih, prešućivanih i zaboravljenih*, Matica Hrvatska, Slavonski Brod, 1994.
- KUČERA, MARIO, *Nijemci Slavenskog Broda i brodskog posavlja (1715.-1991.)*, Zagreb, 1996.
- LEČEK, SUZANA, „Slavonski Brod i uspostava Banovine Hrvatske 1939.“, u: *Scrinia Slavonica 5*, Hrvatski institut za povijest, Slavonski Brod, 2005.
- LEČEK, SUZANA „Brodski odvjetnik Filip Markotić- „desni“ haeseovac?, u: *Scrinia Slavonica, Godišnjak Produžnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest br. 6*, Slavonski Brod, 2006.
- MARKOVIĆ, MIRKO, *Brod kulturno-povijesna monografija*, Matica Hrvatska, Slavonski Brod, 1994.
- MATKOVIĆ, HRVOJE, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1994.
- MATKOVIĆ, HRVOJE, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, P.I.P., Zagreb, 1999.g.
- Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946.*, Dokumenti Slavonija, Baranja i Srijem, Hrvatski institut za povijest, Slavonski Brod, 2006.
- REM, VLADIMIR, *Tragom prošlosti Broda*, Grafičko poduzeće Plamen, Slavonski Brod, 1965.
- RUBIĆ, IVO, *Slavonski i Bosanski Brod*, Gradski narodni odbor, Slavonski Brod, 1953.
- SKUPINA AUTORA, *Sto godina HSS-a na brodskom području u arhivskim izvorima*, Državni arhiv u Slavanskom Brodu, Slavonski Brod, 2004.
- TOLDI, ZVONIMIR, *Brod na Savi*, Muzej Brodskog Posavlja, Slavonski Brod, 1991.
- TOLDI, ZVONIMIR, *101 brodska priča, knjiga druga*, Posavska Hrvatska, Slavonski Brod, 2012.
- TOLDI, ZVONIMIR, *101 brodska priča, knjiga treća*, Posavska Hrvatska, Slavonski Brod, 2015.
- TOLDI, ZVONIMIR, *101 brodska priča, knjiga četvrta*, Lasica d.o.o., Slavonski Brod, 2018.g.

- UZELAC-SCHWENDEMANN, STRIBOR, *Stare brodske gostionice, Prilozi za upoznavanje brodskog ugostiteljstva*, Diozit, Slavonski Brod, 2018.
- UZELAC-SCHWENDEMANN, STRIBOR, *Dogodilo se jednom u Brodu*, Publicum, Slavonski Brod, 2008.
- UZELAC-SCHWENDEMANN, STRIBOR, *Židovski Brod*, Posavska Hrvatska, Slavonski Brod, 2011.
- UZELAC-SCHWENDEMANN, STRIBOR, *Leksikon mrtvih*, Posavska Hrvatska, Slavonski Brod, 2011.
- UZELAC-SCHWENDEMANN, STRIBOR, *39 lakih komada*, Posavska Hrvatska, Slavonski Brod, 2013.
- UZELAC-SCHWENDEMANN, STRIBOR, *Glavni gradski trg u Slavonskom Brodu*, Publicum, Slavonski Brod, 2005.
- UZELAC-SCHWENDEMANN, STRIBOR, *Volim Brod*, Publicum i Posavska Hrvatska, Slavonski Brod, 2009.